

NOTEN

HOOFDSTUK 1

- 1 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 234.
- 2 AVEBE is een Nederlandse coöperatie die multinationala actief is. Het bedrijf houdt zich wereldwijd bezig met de productie van zetmeel en derivaten en is vandaag de dag de grootste aardappelmeelproducent in de wereld. AVEBE heeft na het faillissement van KSH, in 1978, de zetmeelgroep van KSH in het noorden van Nederland overgenomen.
- 3 Onder de term 'industriële' wordt het volgende verstaan: 'de opkomst van de fabriekmatige productie waarbij het productieproces wordt afgewikkeld onder aanwending van machinerieën, die door krachtwerktuigen of motoren in beweging worden gebracht. Industrialisatie houdt deswege in dat in de nijverheid de handenarbeid (...) in absolute of relatieve zin vervangen wordt door machinale productie', zie: De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 4.
- 4 Jones, *Evolution* en Wilkins, 'European and North American multinationals', 8-9.
- 5 Jones, *Evolution*, 25.
- 6 Het Rijksarchief van de provincie Groningen (RAG) en het Gemeente Archief Groningen (GAG) zijn officieel per 1 januari 2002 gefuseerd, maar werken sinds mei 1997 gezamenlijk onder de naam Groninger Archieven (GA). Groninger Archieven (GA), Successiememorij, W.A. Scholten, overleden 01-05-1892, 8/4046, (volnummer 145). Het saldo van de memorie bedroeg HFL 4.845.642,-.
- 7 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 243-252 en 298.
- 8 Lange tijd bezaten de Groninger Archieven alleen de archivalia van de strokartonfabriek en de suikerraffinaderij van de firma Scholten (toegangsnummers 395 en 1113).
- 9 De belangrijkste bijdragen over W.A. Scholten en zijn bedrijf zijn te vinden in: Kooij, *Groningen*, 307-311; Wennekes, 'Willem A. Scholten'. Publicaties die expliciet aandacht besteden aan de buitenlandse fabrieken van de firma zijn: Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne* en Stienstra, 'Willem Albert Scholten', 179-184. Laatstgenoemde bijdrage is gebaseerd op archiefonderzoek in het hervonden Scholtenarchief.
- 10 *Het gouden jubilé van den heer W.A. Scholten*. Na W.A. Scholten's dood in 1892 verscheen de reeds genoemde bijgewerkte versie van Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*. Dit boek werd door de familie Scholten aan alle openbare bibliotheken in Nederland geschonken, opdat het leven van W.A. Scholten als voorbeeld kon dienen voor de jeugd. GA, archief W.A. Scholten, inv.nrs. 186, 187 en 194.
- 11 Bartelds, 'Vondst Scholtenarchief', 50-53.
- 12 Jones, *Evolution*, 6-7.
- 13 Chandler, *The visible hand*.
- 14 Casson, 'General theories of the multinational enterprise', 43-44.
- 15 Maddison, *Ontwikkelingsfasen van het kapitalisme*, 17-48.
- 16 Kenwood & Lougheed, *The growth of the international economy*, 78.
- 17 Jones, *Evolution*, 25-29 en Kenwood & Lougheed, *The growth of the international economy*, 22-44.
- 18 Jones, *Evolution*, 52-59.
- 19 Wilkins, *The emergence of multinational enterprise* en Wilkins, *The maturing of multinational enterprise*.
- 20 Wilkins, 'The evolution of manufacturing multinational enterprise', 1209-1236 en Wilkins, 'European and North American multinationals', 8-45.

- 21 Jones, *Evolution*, 6.
- 22 Er is lange tijd discussie gevoerd of een free-standing company als een multinational beschouwd kan worden. Dit heeft namelijk grote consequenties voor de bepaling van de grootte van DBI van individuele landen. Er zijn landen die gedurende bepaalde perioden een groot aandeel hadden in de wereldwijde DBI als gevolg van de activiteiten van free-standing companies. Vandaag de dag bestaat de consensus om de free-standing company als een vroeg stadium van multinationale activiteit te beschouwen. Wilkins, 'The free-standing company', 259-285; Wilkins & Schröter, *The free-standing company in the world economy*. Voor Nederlandse free-standing companies, zie: Gales, 'In foreign parts: free-standing companies in the Netherlands'.
- 23 Jones, *British multinational banking*. Voor een overzicht van Nederlandse multinationals zie: De Goey, 'Dutch overseas investments in very long run', 32-60 en Kooij, 'Nederlandse ondernemers over de grenzen', 649-654. Voor multinationals in de Oudheid, zie: Moore & Lewis, *Birth of the Multinational*.
- 24 Hertner & Jones, *Multinationals: Theory and history*, 101
- 25 Hieraan is met name veel aandacht besteed door Porter. Zie: Porter, *Competitive advantage* en Porter, *Competitive advantages of nations*.
- 26 Chandler, *The visible hand*.
- 27 Bouma, *Leerboek der bedrijfseconomie*, deel II, 515-516.
- 28 Penrose, 'Foreign investment and the growth of the firm', 220-235.
- 29 Buckley, 'Foreign direct investment', 113.
- 30 Pindur, Rogers & Kim, 'The history of management', 59-77. Zie ook: Wren, *The evolution of management thought*.
- 31 Hax, 'Redefining the concept of strategy', 35.
- 32 Sluyterman en Van Zanden, 'Concurrentie in de Nederlandse bedrijfs geschiedenis', 20-39.
- 33 Kay, *Foundations of corporate success*, 14.
- 34 Porter, *On competition*.
- 35 Porter, *On competition*, 19-30.
- 36 De Goey, 'Dutch overseas investments', 33.
- 37 Sluyterman, 'Onderzoek van historici naar multinationale ondernemingen', 73.
- 38 Jones, *Evolution*, 4.
- 39 Jones, *Evolution*, 4-6.
- 40 De Goey spreekt in zijn bijdrage, 'Dutch overseas investments', 53, in noot 2, van een 'ware academische oorlog'.
- 41 Bouma, *Leerboek der bedrijfseconomie*, deel I, 42-43.
- 42 Wilkins, 'Defining a firm: theory and history', aldaar 105.
- 43 De Goey, 'Ondernemersgeschiedenis in Amerika, Nederland en België', 22.
- 44 Deze concepten zijn onder andere terug te vinden in het zogenaamde 'eclectic paradigm' van Dunning. Zie hiervoor onder andere Dunning, *International production and the multinational enterprise*.
- 45 Wat binnen de literatuur wel verondersteld wordt, maar vaak niet echt duidelijk is, is dat deze voordelen in dit stadium nog niet beschouwd kunnen worden als concurrentievoordelen. Of dit werkelijk het geval is, zal pas blijken op het moment dat een bedrijf zich daadwerkelijk op de buitenlandse markt gevestigd heeft.
- 46 Het idee van lokatievoordelen is niet nieuw binnen de economie, het werd al door de Mecantilisten en Klassieke economen toegepast.
- 47 Zie hiervoor onder andere: Dunning, *International production and the multinational enterprise*.
- 48 Onder transactiekosten worden hier verstaan de kosten van het inwinnen van informatie over potentiële contractpartners, prijzen en andere ruilvoorwaarden; het ordenen van de ingewonnen informatie, kosten van het raadplegen van deskundige adviseurs, kosten van onderhandeling en het opstellen van contracten van transacties via de markt en de kosten van de controle op het naleven van contracten. Voor een toelichting op en een overzicht van de voor- en nadelen van deze theorie zie: Jones, 'Transaction costs and the theory of the firm', 9-25; Dunning, 'Changes in the level and structure of international production', 105.
- 49 Nicolas, 'Locational choice, performance and the growth of British multinational firms', 122-141.
- 50 Jones, 'Transaction cost and the theory of the firm', 20-21.
- 51 Jones, 'Introduction: transnational corporations – A historical perspective', 13.

- 52 Buckley, 'Foreign direct investment', 101.
- 53 De term heeft betrekking op de relaties tussen de menselijke participanten binnen een organisatie. ('baas' en 'knecht'). Zie onder andere: Cyert & March, *A behavioral theory of the firm*.
- 54 Porter, *Competitive advantage*, Porter, *The competitive advantages of nations*.
- 55 Chandler, *The visible hand*.
- 56 Bouma, *Leerboek der bedrijfseconomie, II*, 515-516.
- 57 Penrose, 'Foreign investment and the growth of the firm', 220-235.
- 58 Buckley, 'Foreign direct investment', 113.
- 59 Pindur, Rogers & Kim, 'The history of management'; Wren, *The evolution of management thought*.
- 60 Hax, 'Redefining the concept of strategy', 35.
- 61 Kay, *Foundations of corporate success*, 14.
- 62 Porter, *On competition*.
- 63 Sluyterman, 'Onderzoek van historici naar multinationale ondernemingen', 73-88.
- 64 Gales en Sluyterman, 'Outward bound', 65-98.
- 65 Zie onder andere: Van Hoesel & Narula, *Multinational Enterprises from the Netherlands*; Sluyterman, 'From licensor to multinational enterprise', 28-49; Sluyterman, 'Internationalisation of Dutch Accounting Firms'; Fieldhouse, *Unilever overseas*
- 66 Bloemen, Kok en Van Zanden, 'De vermogensontwikkeling van Nederlands grootste industriële bedrijven', 133-160; Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*.
- 67 Zie onder andere: Heerding, *Geschiedenis van de N.V. Philips Gloeilampenfabrieken, deel II*, Blanken, *Geschiedenis van Philips Electronics N.V. deel III*; Wilson, *Geschiedenis van Unilever*; De Vries, Vroom en De Graaf, *Wereldwijd bankieren*, Jonker en Sluyterman, *Thuis op de wereldmarkt*.
- 68 Henstra en Sagel, *De carton- en papierfabriek, v/h W. A. Scholten N.V.* De initiatieven van de firma Scholten in de turfverwerkende industrie komen aan bod in: Gerding, *Van turfstrooisel tot actieve kool*. In het hervonden Scholtenarchief in 1988 bevonden zich tevens archiefstukken van de activiteiten van de firma in het Drentse turfgebied (later de Maatschappij Klazinaveen). Deze stukken zijn overgebracht naar het Rijksarchief van de provincie Drenthe (toegangsnummer 0794).
- 69 Het historisch archief van AVEBE is gedeponneerd bij de Groninger Archieven (toegangsnummer 676). Door de overname van de Scholtenfabrieken bevinden zich in dit archief ook veel gegevens van de firma Scholten. Bovendien bevat het AVEBE-archief veel materiaal over de aardappelmeelindustrie in de 19e eeuw.

HOOFDSTUK 2

- 1 Departement van Landbouw, Nijverheid en Handel, *Verslagen en mededelingen van de Directie van Landbouw, no. 3: Beschrijving van de aardappelcultuur in Nederland*, 52.
- 2 Porter, *On competition*, 19-30.
- 3 Dit heeft grotendeels te maken met de beschikbaarheid van gegevens over de suikerindustrie, die door de accijnzen en wetgeving binnen deze industrie veel groter is dan bij de aardappelmeelindustrie. Voor recente literatuur over de Nederlandse suikerindustrie zie: Bakker, *Ondernemerschap en vernieuwing* en 'Suiker'.
- 4 In 1889 maakte het aantal arbeiders in de aardappelmeelindustrie 0,12 % uit van het totale aantal arbeiders in de nijverheid. *Uitkomsten der beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op den 31sten December 1889*, 96-97.
- 5 Minderhoud, *Ontwikkeling en betekenis*; Keuning, *Groninger Veenkoloniën*. Deze werken zijn weer grotendeels gebaseerd op: De Vrieze, 'Ontwerp voor een geschiedenis van de aardappelmeelindustrie in de Veenkoloniën en Top, *Geschiedenis der Groninger Veenkoloniën*.
- 6 Minderhoud besteedde ook veel aandacht aan gelijksoortige ontwikkelingen in de Groninger strokarton- en zuivelindustrie.
- 7 Verslagen en mededelingen van de Directie van Landbouw, *Beschrijving van de aardappelcultuur in Nederland*, Dendermonde, *Hoe wij het rooider*; Wennekes, 'Willem A. Scholten', 79-105.

- 8 Van der Werf, *Industrie en regio*.
- 9 Lintsen, *Geschiedenis van de techniek*, 51. Inzicht in de ontwikkeling van de techniek binnen de aardappelmeelindustrie kan worden verkregen uit: De Graaf, *Aardappelmeelindustrie* en Van Houten, *Anderhalve eeuw aardappelzetmeelindustrie*.
- 10 Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid*, 2e deel, 582-583.
- 11 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C71, 15-05-1888.
- 12 Parow, *Handbuch der Stärkefabrikation*, 1.
- 13 In de loop van de 19e eeuw werden ook steeds meer maïs en rijst als grondstof toegepast in de stijselfabricage. Door het succes van de aardappelmeelindustrie zou het gebruik van deze grondstoffen in Nederland maar weinig toepassing krijgen.
- 14 Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid*, 583.
- 15 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland*, 242; Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 208-209.
- 16 Kuznets, *Modern economic growth*.
- 17 Onder economische ontwikkeling wordt in dit verband verstaan: 'economische groei die vergezeld gaat van een aanzienlijke structurele of organisatorische verandering in de economie'. Economische groei wordt beschouwd als: 'aanhoudende toename van de totale hoeveelheid goederen en diensten die door een bepaalde samenleving wordt voortgebracht. Deze wordt uitgedrukt in het nationaal inkomen of BNP'.
- 18 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 275-276.
- 19 Het uitgangspunt van dit argument was hoe meer stoommachines er stonden opgesteld, hoe verder het proces van industrialisatie zou zijn gevorderd. Dat deze stelling voor Nederland niet opging, is onder ander duidelijk gemaakt in Lintsen, *De geschiedenis van de techniek*, deel IV, 51-63 en 191-209.
- 20 Smits, Horlings en Van Zanden, 'Spreekende cijfers!', 88-90.
- 21 Smits & Horlings, *Paradise lost and regained*. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*.
- 22 Cameron, *Economische wereldgeschiedenis*, 280.
- 23 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 115-178.
- 24 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 137-148.
- 25 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 166-178.
- 26 Kenwood & Lougheed, *The growth of the international economy*, 61-77.
- 27 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 231-233.
- 28 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 283-285
- 29 Als nevenbedrijf richtten genoemde heren samen met Andrinus van Iterson in 1853 een vennootschap op voor de handel in smeer en het vervaardigen van kaarsen. In 1858 werd deze vennootschap omgezet in de N.V. Stearine kaarsenfabriek 'Gouda'. Streekarchiefdienst Hollands Midden, archief N.V. Koninklijke Stearine Kaarsenfabriek Gouda-Apollo 1858-1960, inv.nrs. 1 en 219.
- 30 Streekarchiefdienst Hollands Midden, Gemeenteverslag Gouda, 1853.
- 31 Backer, 'De eerste Hollandsche beetwortelsuikerfabriek', 940-943.
- 32 Hallema, 'Suiker en stroopfabricage uit Nederlandse gewassen', 225-226. De hoeveelheid verwerkte bieten komt overeen met ongeveer 41.000 HL, het quotum dat de firma Scholten voor het eerst in 1848 bereikte.
- 33 GA, archief AVEBE, inv.nr. 907, stukken betreffende verschillende aardappelmeelfabrieken; *Tijdschrift ter bevordering van de Nijverheid*, 476-478.
- 34 *175 jaar distilleerderij en likeurstokerij Hulstkamp en Molijn*, 30.
- 35 De 80% is berekend uit gegevens uit het inkoopboek grondstoffen van W.A. Scholten in 1847. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 18, inkoopboek grondstoffen 1843-1854. De 70% is overgenomen uit: Everwijn, *Beschrijving handel en nijverheid*, 582.
- 36 Dit bedrag is gevonden in het archief van Scholten. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 316, 21-06-1847. In vergelijking met de uitkomsten van het onderzoek van Smits, *Economische groei en structuurveranderingen in de Nederlandse dienstensector*, bijlage 4, is het bedrag van 30 cent laag. Waarschijnlijk bespaarde Scholten dus nog meer dan hier wordt aangenomen.
- 37 Clement, *Transport en economische ontwikkeling*, 67-68.
- 38 Van der Woude, *Leeuwarden 1850-1914*, 86; GA, archief AVEBE, inv.nr. 907, stukken betreffende verschillende aardappelmeelfabrieken.
- 39 Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*, 64.

- 40 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 111 en 119-120; Voerman, *Verstedelijking en migratie in het Oost-Groningse veengebied*.
- 41 Keuning, *De regio Groningen*, 60-61.
- 42 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 262. Voor de ontwikkeling van de turfwinning in de Veenkoloniën, zie: Gerding, *Vier eeuwen turfwinning*. Voor de ontwikkeling van de binnenscheepvaart in de provincie Groningen, zie: Clement, *Transport en economische ontwikkeling*, 45-77.
- 43 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 174-182. Voor een uitgebreidere beschrijving over de ontwikkeling van de scheepvaart en scheepsbouw in de Veenkoloniën, zie: Blijham en Kerkmeijer, *Nieuw van de bijl.* Zie ook: Clement, *Transport en economische ontwikkeling*, 79-97.
- 44 Kooij, 'De eerste industrialisatie- en urbanisatiefase', 109-133; Paping, 'De nijverheid op het Groninger platteland', 80-116.
- 45 Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*, 61-62.
- 46 Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*, 63. Saillant detail is dat bij de publieke verkoop van de fabriek en de grond waarop het gebouw stond, Willem Albert Scholten de koper was. Scholten heeft de fabriek niet meer in werking laten komen. Kennelijk wilde hij voorkomen dat iemand anders de fabriek zou overnemen, waardoor hij de concurrentie van deze fabriek zou blijven voelen. GA, archief AVEBE, inv.nr. 907, stukken betreffende verschillende aardappelmeelfabrieken.
- 47 GA, archief AVEBE, inv.nr. 836, aantekeningen van D. de Vrieze te Veendam, 'Geschiedenis der Aardappelmeel-Industrie in de Veenkoloniën', 15-20.
- 48 GA, archief AVEBE, inv.nr. 836, aantekeningen van D. de Vrieze te Veendam, 'Geschiedenis der Aardappelmeel-Industrie in de Veenkoloniën', 15-20.
- 49 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C24, 02-05-1870. Inv.nr. 252, C47, 25-01-1880. Inv.nr. 252, C48, 09-09-1880. In 1884 nam Scholten de fabriek in Muntendam over. Inv.nr. 254, C60, 29-09-1884.
- 50 Het is de vraag of de vestiging van Dutalis in Muntendam is te beschouwen als Belgisch DBI in Nederland. Het is namelijk onbekend of Dutalis het 'moederbedrijf' in Mechelen heeft gehandhaafd of dat hij zijn bedrijf op een gegeven moment naar de Veenkoloniën heeft verplaatst en dus is geëmigreerd.
- 51 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 208.
- 52 Keuning, 'Economische en sociale groeperingen in de Groninger Veenkoloniën', 33-51.
- 53 De Graaf, *Aardappelmeelindustrie*, 8-9.
- 54 Gedroogd aardappelmeel was zeer makkelijk ontvlambaar en dextrine zelfs explosief. Door de aanwezigheid van vuurbronnen in de fabriek, zoals de stoommachines, maar ook van olie- en gasverlichting zat een groot ongeluk vaak in een klein vlammetje.
- 55 Zie voor literatuur hierover: Mensch en Wilkens, *K.&J. Wilkens Veendam*; Mensch, *De handelsmaatschappij A. van Linge Ezzr. Knaap, K.&J. Wilkens Veendam*; Goelema, 'De Russische handel in kapbalken van de fa. Meihuizen'.
- 56 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 291-293.
- 57 Minderhoud, *Ontwikkeling en betekenis* 18-38; Knaap, 'Bumpy cooperation', 327-340.
- 58 Zie onder andere: Minderhoud, *Ontwikkeling en betekenis*; Keuning, *Groninger Veenkoloniën*.
- 59 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 215-220 en 235-239.
- 60 Minderhoud, *Ontwikkeling en betekenis*, 88-90.
- 61 Priester, *Economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen*, 340-343
- 62 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 119-120.
- 63 Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*, 61-62.
- 64 Kooij, 'Eerste industrialisatie en urbanisatiefase', 114-115.
- 65 Minderhoud, *Ontwikkeling en betekenis*, 12.
- 66 Sneller, *Geschiedenis van de Nederlandse landbouw*, 402-408.
- 67 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C74, 09-03-1889.
- 68 Gedurende de jaren negentig zou door de grote groei van de industrie het transport over water in toenemende mate problemen opleveren. Volgens de fabrikanten waren de sluisen en het uitblijven van spoorverbindingen de belangrijkste oorzaken van de opstoppingen in het vaarverkeer. GA, archief AVEBE, inv.nr. 1, notulenboek Vereniging van Aardappelmeelfabrikanten (1893-1896), 06-09-1893, 06-07-1894, 22-08-1894, 04-09-1895 en 13-05-1895.

- 69 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C38, 25-01-1875.
- 70 Kooij, 'De eerste industrialisatiefase en urbanisatiefase', 121.
- 71 Paping, 'De nijverheid op het Groninger platteland', 80-116.
- 72 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 298.
- 73 ARA, Rijksarchief Zuid Holland, toegangsnummer 3.02.20.02, Provinciaal Bestuur, Provinciale Staten en gedrukte stukken, inv.nrs 452-473, Verslagen Provincie Zuid-Holland 1841-1868.
- 74 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 08-06-1862; Streekarchiefdienst Hollands Midden, Gemeenteverslagen Gouda, 1851-1870. De invoer is goed mogelijk, aangezien in 1855 de invoerrechten van aardappelmeel verlaagd werden.
- 75 *Tijdschrift ter bevordering van de Nijverheid* (Haarlem 1857) 204-206.
- 76 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 08-06-1862.
- 77 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C17, 23-03-1869.
- 78 Streekarchiefdienst Hollands Midden, Gemeenteverslagen Gouda, 1851-1870.
- 79 Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*, 62-63.
- 80 GA, archief AVEBE inv.nr. 907, stukken betreffende verschillende aardappelmeelfabrieken.
- 81 Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 208-209.
- 82 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 208.
- 83 Minderhoud, *Ontwikkeling en betekenis*, 19-20.
- 84 Parow, *Stärkefabrikation*, 2-4; Saare, *Die fabrikation der Kartoffelstärke*, 1-2.
- 85 Titels die zijn aangetroffen zijn: Otto, *Lehrbuch der rationellen Praxis der Landwirtschaftlichen Gewerbe*. De oorspronkelijke uitgave van dit werk was in 1838. Titels uit latere jaren zijn: Sesca, *Über Stärkefabrikation*; Fischer, *Die Stärkefabrikation*. Ook waren er in de jaren zestig reeds beschrijvingen van de productie van derivaten beschikbaar. Zie onder andere: Julius, *Die Essigfabrikation*.
- 86 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 186, correspondentie betreffende de productie van stroop, 1862-1863.
- 87 Pas vanaf het midden van de 20e eeuw zouden er belangrijke 'revoluties' in het productieproces plaatsvinden. Deze betroffen nieuwe wijzen van raspen, het scheiden van het meel en het water en het onttrekken van eiwitten aan het vruchtwater van de aardappelen. Van Houten, *Anderhalve eeuw aardappelzetmeelindustrie*, 48; De Graaf, *Aardappelmeelindustrie*.
- 88 Deze beschrijving is gebaseerd op: Van Houten, *Anderhalve eeuw aardappelzetmeelindustrie* en De Graaf, *Aardappelmeelindustrie*, en informatie die in het Scholtenarchief is aangetroffen.
- 89 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C59, 25-01-1884. Inv.nr. 255, C72, 11-09-1888.
- 90 Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*, 53.
- 91 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 186, correspondentie betreffende de productie van stroop, 1862-1863.
- 92 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 186, correspondentie betreffende de productie van stroop, 1862-1863.
- 93 Bakker, *Ondernemerschap en vernieuwing*, 232.
- 94 Bakker, *Ondernemerschap en vernieuwing*, 215-217.
- 95 *Staatsblad* No 63. Wet van den 2den Junij 1865, houdende bepalingen omtrent den accijns op suiker.
- 96 Vanaf 1874 dreigde in de voorbereidingen van een nieuwe suikerwet de aardappelstroop wel belast te gaan worden, maar de aardappelmeelfabrikanten wisten dit te voorkomen.
- 97 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C58, 17-09-1883.
- 98 Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid*, 582-593.
- 99 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C61 19-01-1885
- 100 Preuss, *Die fabrikation des Stärkezuckers*, 1-4.
- 101 Bakker, *Ondernemerschap en vernieuwing*, 141-153.
- 102 Geschat op basis van: Van der Wal, *Rapport van de Commissie uit Afd. Witmarsum*.
- 103 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C75, 19-08-1889.
- 104 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 303-307.
- 105 *Enquête, gehouden door de Staatscommissie*, 1890.
- 106 *Enquête, gehouden door de Staatscommissie*, 1890.
- 107 Sesca, *Über Stärkefabrikation*, 3-4; Otto, *Essig-, Zucker-, und Stärkefabrikation*, 465. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr.

- 250, C04, 16-08-1867.
- 108 Everwijn, *Beschrijving van handel en nijverheid*, 582-593.
- 109 De Graaf, *Aardappelmeelindustrie*, 66.
- 110 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C30, 16-06-1872.
- 111 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken Brandenburg, 20-10-1893.
- 112 Porter & Livesay, *Merchants and manufacturers*, 2.
- 113 Leeftang, *Marketing*, hoofdstuk 17.
- 114 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C28, 18-09-1871. Inv.nr. 252, C46/47, 06-08-1878. Inv.nr. 255, C72, 28-09-1888 en C81, 26-10-1891.
- 115 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C59, 28-03-1884.
- 116 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C74, 21-05-1889.
- 117 Lindblad en Van Zanden, 'De buitenlandse handel van Nederland', 239.
- 118 In 1870 werden in Antwerpen maandelijks lijsten bijgehouden van invoer. W. A. Scholten gaf zijn directeur in Brandenburg Ten Broek in dat jaar opdracht om op het cognossement farina en niet kartoffelstärke te zetten, want als ze in Antwerpen zagen dat er veel aardappelmeel werd ingevoerd, ging de prijs omhoog. Dotalis hanteerde een andere tactiek en voerde onder een andere bedrijfsnaam (Amedon) in. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 25-10-1870.
- 119 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C53, 28-06-1882. Inv.nr. 85, ingekomen brieven W.A. Scholten 1891, 10-07-1891 en 16-07-1891. Inv.nr. 157, ingekomen brieven W.A. Scholten 1891, los stuk 'Over de inkomende rechten op aardappelmeel in Frankrijk'.
- 120 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 205, stukken betreffende stroopaccijns 1875/6.
- 121 Van der Meulen, *De aardappelmeelfabrieken en hare gevolgen*, 6-13; Artikel van Dr. Beins in de *Groninger Courant*, 19-11-1874, 14.
- 122 Ali Cohen, 'Waterbederf ten gevolge van aardappelmeelfabricage', 7 (1871) 1, 637-644, 8 (1872) 1, 609-614, 10 (1874) 1, 497-503; Westerouwen van Meeteren, *Handboek der nijverheids-hygiëne*, 2^e deel, 1-3.
- 123 Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*, 265-270; *Rapport der commissie voor de reiniging van het afvalwater van Stroocarton- en aardappelmeelfabrieken*.

HOOFDSTUK 3

- 1 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C35, 05-10-1874.
- 2 Zie hiervoor onder andere: Schröter, *Aufstieg der Kleinen*, 165-190; Jones, *British multinationals* en Jones, *Evolution*, 121-123.
- 3 Schröter, *Aufstieg der Kleinen*, 165-190.
- 4 Omdat Schröter een zeer enge definitie van een multinational hanteert, worden door hem alleen industriële multinationals onderzocht. Ook beschouwt hij koloniale gebiedsdelen niet als buitenland, waardoor DBI in deze gebieden niet als multinationalaal ondernemen worden erkend. Met de enge definitie komt Schröter in de periode voor 1914 op drie Nederlandse multinationals, te weten A. Jurgens, Van den Bergh en Koninklijke Olie (toen nog Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot Exploitatie van Petroleumbronnen in Nederlands Indië).
- 5 Jones, *British multinationals*, 8.
- 6 Jones, *Evolution*, 117-121.
- 7 Kay, *Foundations of corporate success*, vii.
- 8 Pindur, Rogers & Kim, 'The history of management', 59-77; Wren, *The evolution of management thought*.
- 9 Hax, 'Redefining the concept of strategy', 34.
- 10 Hax, 'Redefining the concept of strategy', 35
- 11 Porter, *On competition*, 19-30.
- 12 Kay, *Foundations of corporate success*.
- 13 Deze paragraaf is geheel gebaseerd op: Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 4-16, 26-30 en 65-88.

- 14 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 119.
- 15 Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen*, 340-345.
- 16 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 118-119.
- 17 In latere jaren was de noodzaak voor de aanwezigheid van schoon water niet meer zo urgent, aangezien het aardappelmeel door een chemische bewerking werd gebleekt.
- 18 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 129.
- 19 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 5, omslag 23. Scholten zal de hoge prijs van de stoommachine niet hebben ingecalculleerd in het te verzekeren bedrag, maar ongeveer op de helft hebben gerekend.
- 20 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 195, stukken betreffende periode 1841-1866. De opgave van de arbeiders betreft de periode januari tot mei. Dit is dus buiten de campagnetijd. Het is mogelijk dat W.A. Scholten tijdens de beginperiode van zijn fabriek niet echt met campagnes werkte omdat zijn aardappelaanvoer nog niet constant was.
- 21 Hierbij wordt aangenomen dat Backer gemiddeld 30.000 HL per campagne vermaalde, zoals eerder vermeld bij een 12-weekse campagne en een zesdaagse werkweek.
- 22 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 144-145 en 169.
- 23 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 316, diverse correspondentie 1842-1890, A.H. van Bergen aan W.A. Scholten, zonder datum.
- 24 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 165.
- 25 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 316, diverse correspondentie 1842-1890, A.H. van Bergen aan W.A. Scholten, zonder datum.
- 26 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 166-173.
- 27 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 170.
- 28 Jonker, 'Lachspiegel van de vooruitgang', 5-23. Zie voor de rol van banken in de Nederlandse industrialisatie onder andere Bos, 'Kapitaal en industrialisatie in Nederland tijdens de negentiende eeuw', 89-105.
- 29 Homburg en Schot, 'Financiers van de Nederlandse industrialisatie', 274-297
- 30 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 134.
- 31 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 130.
- 32 Kooij, *Groningen 1870-1914*, 341.
- 33 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 174-177.
- 34 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 176.
- 35 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C07, 13-12—1867.
- 36 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C04, 16-09-1867. Johan was de roepnaam van Jan Evert.
- 37 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C25, 31-05-1870
- 38 Stienstra, 'Jan Evert Scholten', 175.
- 39 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 18-08-1862 en 02-05-1867, C05, 20-10-1867 en 10-11-1867.
- 40 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 89, ingekomen brieven W.A. Scholten 1870, 23-04-1870, 08-07-1870 en 08-10-1870
- 41 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 119, ingekomen brieven W.A. Scholten 1873, 15-04-1873, G. Keijzer aan W.A. Scholten. Inv.nr. 251, C32, 29-06-1874, 02-07-1874. Inv.nr. 252, C37, 07-12-1875. Inv.nr. 17, ingekomen brieven W.A. Scholten 1879, zonder datum, G.J. Keijzer aan W.A. Scholten.
- 42 Voor definities, zie: Bouma, *Leerboek der bedrijfseconomie*, II, 515-517.
- 43 Deze fabriek exploiteerde Scholten in compagnonschap met F.S. Bakker. Scholtens aandeel omvatte de helft van de waarde van de fabriek, hetgeen HFL 50.000,- bedroeg.
- 44 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 22-11-1863.
- 45 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 220, balansen firma W.A. Scholten 1874-1892.
- 46 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 08-06-1862, 19-11-1862, 05-04-1863, 22-11-1863 en 27-03-1864.
- 47 Henstra en Sagel, *De carton- en papierfabriek, v/h W.A. Scholten N.V.*, 46.
- 48 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C44, 26-04-1878, C 45, 19-04-1878. Inv.nr. 17, correspondentie W.A. Scholten, 1878-1880, 10-05-1878, R.B. Jager aan W.A. Scholten.
- 49 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C59, 03-04-1884.

- 50 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C56, 05-01-1883 en 20-01-1883.
- 51 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C67, 10-09-1887.
- 52 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C55, 24-11-1882 en C56, 11-09-1882.
- 53 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C55, 24-11-1882.
- 54 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C58, 30-11-1883.
- 55 Henstra en Sagel, *De carton- en papierfabriek, v/h W.A. Scholten N.V.*
- 56 W.A. Scholten zou zelf de helft van de aandelen voor zijn rekening nemen. Hij werd hoofddirecteur, daarnaast zouden nog twee onderdirecteuren komen, maar Scholten zou onafzetbaar zijn. De aandeelhouders zouden 4% rente en 50% van de winst kunnen verdelen. De rest van de winst ging voor 30% naar W.A. Scholten; de onderdirecteuren kregen ieder 10%. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C01, 10-10-1858.
- 57 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten, 252-255.*
- 58 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, zonder datum mei 1862, W.A. Scholten aan Addens; Bakker, 'Suiker', 223.
- 59 Het archief in de Groninger Archieven van W.A. Scholten's Suikerraffinaderij en stroopfabriek 'Self Help', toegangsnummer 1113, bestaat uit zeven inventarisnummers, maar deze bevatten uitsluitend blauwdrukken van het fabrieksgebouw.
- 60 De Jonge, *De industrialisatie in Nederland, 39-41.*
- 61 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C52, 01-10-1881, C51, 04-01-1882 en 07-02-1882. *Enquête Staatscommissie 1890*, 11e afd. Groningen. 'Self Help', suikerraffinaderij Groningen, 306.
- 62 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C29 23-04-1872.
- 63 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C38, 13-08-1875. Inv.nr. 255, C77, 25-02-1890.
- 64 Zie meer hierover in hoofdstuk 7.
- 65 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C28, 27-11-1871, 05-12-1871, C28, 02-01-1872 en C29, 17-02-1872.
- 66 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C28, 27-11-1871, 05-12-1871, 02-01-1872, 12-02-1872, 07-06-1872, 08-07-1872 en 14-07-1872. Inv.nr. 251, C29, 08-12-1871, 13-05-1872, 09-04-1872 en 16-05-1872.
- 67 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C28, 21-08-1872, C30, 27-12-1872 en C32, 28-01-1874.
- 68 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C72, 11-09-1888. In de correspondentie wordt gesproken van 10.000-12.000 HL per 24 uur. Bij een zesdaagse werkweek en een campagne van elf weken komt dit op zo'n 730.000 HL.
- 69 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C72, 04-09-1888. Inv.nr. 97, ingekomen brieven W.A. Scholten 1888, 20-11-1888. Het terrein in Vierverlaten werd in 1896 door Jan Evert beschikbaar gesteld voor de bouw van de Noord-Nederlandsche Beetwortelsuikerfabriek. Hij was nauw bij de oprichting van deze fabriek betrokken. De firma Scholten had groot belang bij de nabijheid van een dergelijke fabriek omdat deze de nodige grondstoffen kon leveren voor de suikerraffinaderij van Scholten in de stad Groningen. Stienstra, 'Jan Evert Scholten', 177; H.E. Oving, 'J.E. Scholten', 168. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C72, 09-11-1888.
- 70 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 14-01-1871, C30, 20-06, 1873, C32, 24-01-1874 en 09-02-1874, C33, 29-01-1874 en 30-01-1874..
- 71 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C32, 24-01 en 09-02-1874, C33, 29-01-1874 en 30-01-1874.
- 72 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C59, 28-03-1884.
- 73 Rijksarchief Drenthe, archief Mij. Klazinaveen, toegangnr. 0794, Inleiding, 3.
- 74 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 220, balansen firma W.A. Scholten, 1874-1903. Inv.nr. 252, C41, 08-05-1876.
- 75 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 220, balansen firma W.A. Scholten, 1874-1903.
- 76 Zie o.a. Karel, 'De turfstrooiselindustrie', 52.
- 77 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C39, 08-03-1875, C40, 15-11-1875.
- 78 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C41, 08-05-1876. Inv.nr. 255, C72, 11-09-1888.
- 79 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C32, 16-07-1874. Inv.nr. 252, C41, 08-05-1876.
- 80 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten, 278.*
- 81 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C38, 26-02-1875, 08-03-1875, C46, 03-02-1879. Inv.nr. 253, C49, 28-01-1881. Inv.nr. C54, 13-04-1882. Inv.nr. 255, C73, 26-07-1889.
- 82 Stienstra, 'Jan Evert Scholten', 175-176, Oving, 'Jan Evert Scholten', 166-167.
- 83 Voor meer informatie over deze industrie en de rol van de firma W.A. Scholten hierin: zie Karel, 'De turfstrooiselindustrie', 52.

- 84 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 278-279.
- 85 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C29, 29-04-1872, 16-05-1872 en 17-05-1872. Inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten 1872, 02-11-1872.
- 86 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C31, 14-03-1873.
- 87 Mees, *Kort woord over het plan van de Directe Stoomvaart naar Amerika*.
88. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 359.
- 89 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 279.
- 90 Overigens werd de waarde van deze aandelen in de memorie geschat op 52%, wat neerkomt op HFL 52.000,-
- 91 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 130, losse stukken W.A. Scholten ca.1870-1890, verdeling aandelen NASM. Inv.nr. 292, effectenboek W.A. Scholten. Inv.nr. 254, C69, 29-11-1881. Inv.nr. 257, C103, 17-01-1874. Wentholt en Borstlap, *Brug over den oceaan*, 31.
- 92 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C30, 16-06-1873 en C31, 01-08-1873.
- 93 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C31, 13-09 en 14-11-1873.
- 94 Informatie verkregen van de heer R. Brand van het Maritiem Museum te Rotterdam.
- 95 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 148, ingekomen brieven W.A. Scholten 1881, 19-11-1881. Inv.nr. 254, C69, 26-11-1881 en 29-11-1881.
- 96 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C51, 02-05-1881.
- 97 Hieronder bevonden zich de Groninger-Lemmer Stoomboot Mij., de Friesche Stoomboot Mij., de Stieltjes Kanaal Mij. en aandelen in de stoomboot, Sneek-Winschoten. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 220, balans en firma W.A. Scholten, 1874-1903.
- 98 Minzberg & Waters, 'Of strategies, deliberate and emergent', 260-261.
- 99 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 234.
- 100 Weber, 'Die protestantische Ethik'.
- 101 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C55, 30-08-1882.
- 102 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 95.
- 103 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C60, 20-10-1884.
- 104 Kooij, *Groningen 1870-1914*, 308.
- 105 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C46, 22-03-1880.
- 106 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 180.
- 107 Schumpeter, 'Economic theory and entrepreneurial history', 266.
- 108 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 316, correspondentie W.A. Scholten, jaren 1840, 26-01-1848, W.A. Scholten aan zijn ouders.
- 109 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 295.
- 110 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 89, ingekomen brieven W.A. Scholten, 1870, 14-03-1870. Inv.nr. 252, C25, 22-03-1870.
- 111 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C44, 08-04-1878.
- 112 Stienstra, 'W.A. Scholten', 184.
- 113 Het gedicht, 'Op zeker Praalgraf te Groningen' werd gepubliceerd in het *Friesch Volksblad* op 31-08-1884.
- 114 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C80, 30-01-1891.
- 115 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 119, ingekomen brieven W.A. Scholten 1873, 29-06-1873, R.F. Tiddens aan W.A. Scholten; inv.nr. 251, C32, 13-10-1873 en 14-11-1873.
- 116 Sluyterman & Winkelman, 'The Dutch family firm confronted with Chandler's dynamics of industrial capitalism', 152-183.
- 117 Voor definities van familiebedrijven zie: Sluyterman, 'Het familiebedrijf als speciaal aandachtsveld binnen de bedrijfsgeschiedenis', 15-26 en Arnoldus, *Family, family firm and strategy*.
- 118 Zie hierover meer in de Epiloog.
- 119 Sluyterman, 'Het familiebedrijf als speciaal aandachtsveld binnen de bedrijfsgeschiedenis', 19.
- 120 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C04, 16-09-1867 en C05, 20-10-1867.

- 121 Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 373.
- 122 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C58, 03-11-1883 en C69, 12-10-1887.
- 123 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 266.
- 124 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 09-09-1870 en 15-09-1870.
- 125 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 10-10-1870. Inv.nr. 252, C27, 27-05-1871.
- 126 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 19, ingekomen brieven W.A. Scholten 1873, Voerman aan W.A. Scholten, 11-04-1873.
- 127 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 28-10-1870 en C34, 06-02-1874.
- 128 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C52, 25-07-1882, C56, 23-12-1882 en C56, 29-12-1882. Inv.nr. 253, C57, 30-04-1883. Inv.nr. 254, C58, 18-10-1883, C62, 11-10-1885. Inv.nr. 255, C75, 19-08-1889. Inv.nr. 155, losse aantekeningen W.A. Scholten, 1884.
- 129 Oving, 'Jan Evert Scholten', 164-172; Stienstra, 'J.E. Scholten', 175-179.
- 130 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 11-11-1865.
- 131 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 220, balansboek firma Scholten, 1874-1901.
- 132 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, zonder datum, november 1863 en inv.nr. 251, C28, 29-11-1872.
- 133 Jonker, *Merchants, bankers, middlemen*, 83-85.
- 134 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 04-05-1863.
- 135 Over de opkomst en het functioneren van de prolongatiemarkt en lange termijn belening, zie Jonker, *Merchants, bankers, middlemen*, 90-104.
- 136 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 14-05-1863, C03, 28-09-1867 en inv.nr. 195, losse aantekeningen, rekeningen en schuldbekentenissen.
- 137 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C03, 28-09-1867.
- 138 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C28, 26-06-1872.
- 139 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C30, 26-05-1873, C31, 04-11-1873 en 05-11-1873.
- 140 Dit zegt echter weinig, want effecten konden gedurende een jaar aangekocht en weer verkocht worden. Toevallig had Scholten deze effecten aan het einde van het jaar nog in bezit.
- 141 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C41, 08-05-1876, C42, 24-05-1877 en C44, 15-11-1877.
- 142 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C47, 09-09-1879 en 17-09-1879. Inv.nr. 253, C49, 01-06-18
- 143 Mees was medeoprichter van de Rotterdamsche Bank.
- 144 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C31, 22-01-1873. Inv.nr. 252, C36, 06-05-1874.
- 145 Sluyterman en van Zanden, 'Concurrentie in de Nederlandse bedrijfsgeschiedenis', 20-39; Kay, *Foundations of corporate success*.
- 146 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 89, 05-1870. Inv.nr. 251, C25, 20-06-1870.
- 147 De Jong, 'Ondernemerschap in Nederland', 53-71.
- 148 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C30, 13-11-1873.
- 149 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C71, 29-05-1888.
- 150 De Goey, 'Ondernemersgeschiedenis in Amerika, Nederland en België', 40.
- 151 Zo was W.A. Scholten in 1869 bang dat een directeur die hij had ontslagen 'de hele fabriek bloot zou leggen' bij zijn concurrenten. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C22, 13-10-1869.
- 152 W.A. Scholtens uitgebreide correspondentie met betrekking tot de bouw van de fabrieken in het buitenland geeft hiervoor voldoende aanwijzingen. De tekeningen voor deze fabrieken werden in Nederland gemaakt en elke verandering, (zelfs tot welke soort schroeven er gebruikt werd), moest persoonlijk met W.A. Scholten overlegd worden.
- 153 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 186, correspondentie betreffende de productie van stroop, inv.nr. 251, C25, 02-06-1870.
- 154 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 208.
- 155 GA, archief W.A. Scholten, nv.nr. 250, C02, datum onbekend-12-1865.
- 156 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 18, inkoopboek grondstoffen, 1843-1854.
- 157 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 171-172.
- 158 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 08-06-1862.

- 159 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 121-123.
- 160 GA, archief AVEBE, toeg.nr. 676, inv.nr. 318.
- 161 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 316, diverse correspondentie 1842-1890, 21-06-1847.
- 162 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 207-208.
- 163 Van Waarden, 'Regulering en belangenorganisaties van ondernemers', 227-260.
- 164 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 25-09-1871.
- 165 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten 1872, 07-01-1872, Mulder aan W.A. Scholten. Inv.nr. 119, ingekomen brieven W.A. Scholten 1873, 07-01-1873, Mulder aan W.A. Scholten. Inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1874, 15-11-1874, Mulder aan W.A. Scholten.
- 166 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 09-10-1870, 16-10-1870 en C29, 12-10-1871.
- 167 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 30-08-1871, 08-09-1871, 14-09-1871, C29, 23-10-1871.
- 168 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 62, ingekomen brieven W.A. Scholten 1875, 06-11-1875. Inv.nr. 252, C40, 27-12-1875.
- 169 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C48, 09-11-1880 en C52, 22-05-1881.
- 170 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C72, 08-09-1888 en 28-09-1888.
- 171 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 161, correspondentie met Van Koningsveld & Co, betreffende meelnegotie 1888-89, 06-09-1888, 15-10-1888, 18-10-1888, 18-05-1889 en 22-11-1889.
- 172 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 18, inkoopboek grondstoffen 1843-1854.
- 173 Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 261-265.
- 174 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C19, 17-06-1869 en C22, 13-10-1869.
- 175 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C28, 06-11-1871, C30, 26-11-1873 en C34, 04-04-1874.
- 176 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 139-140.
- 177 Bakker, *Ondernemerschap en vernieuwing*, 98. Van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 298.
- 178 Voor het onderscheid tussen groot- en kleinbedrijf: zie Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 69 noot 2.
- 179 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 18, inkoopboek grondstoffen, 1841-1853.
- 180 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 209, gegevens arbeidslonen, verschillende jaren.
- 181 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 60, ingekomen brieven W.A. Scholten 1874, maart/april 1874. Inv.nr. 28, ingekomen brieven W.A. Scholten 1878, 30-09-1878.
- 182 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C91, 14-03-1873 en 14-06-1873. Inv.nr. 60, 03/04-1874, ingekomen brieven W.A. Scholten 1874, P.J. Voerman aan W.A. Scholten. Inv.nr. 28, ingekomen brieven W.A. Scholten 1878, 30-09-1878, P.S. Maathuis aan W.A. Scholten.
- 183 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 46, losse stukken Olmütz, instructies sagonen.
- 184 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C91, 24-02-1873.
- 185 GA, archief W.A. Scholten, Inv.nr. 70, Reglement der vereeniging 'de Zamenwerking' onder medewerking van den heer W.A. Scholten, 1877.
- 186 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C51, 01-08-1881 en 25-08-1881.
- 187 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 5, Reglement voor het Pensioenfonds van de vaste werklieden der N.V. W.A. Scholten's Aardappelmeelfabrieken 1916, Reglement van het Ziekenfonds van de werklieden der N.V. W.A. Scholten's Aardappelmeelfabrieken 1916.
- 188 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C20, 21-07-1869.
- 189 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C01, 03-08-1858 en C02, 25-5-1863 (citaat).
- 190 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 10-09-1870.
- 191 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 09-10-1864, 16-10-1864.
- 192 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C25, 16-04-1870, C26, 16-10-1870.
- 193 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C79, 28-12-1890.
- 194 In 1887 klopte de weduwe van Jan Boelens bij W.A. Scholten aan voor geld, omdat zij door haar kinderen zou zijn verstoten. Scholten zorgde er toen voor dat haar tien weken lang HFL 1,- werd gestuurd. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C36, 15-08-1874. Inv.nr. 254, C69, 18-10-1887.
- 195 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C36, 09-10-1874.

- 196 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C65, 31-01-1887, 09-04-1887, 04-05-1887 en 06-10-1887, C69, 16-11-1887.
- 197 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 28-10-1870. Inv.nr. 119 ingekomen brieven W.A. Scholten, 1873, 04-05-1873. Inv.nr. 253, C56, 17-01-1883. Inv.nr. 254, C67, 08-10-1887.
- 198 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C29 23-04-1872.
- 199 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C23, 17-02-1870. Inv.nr. 175, ingekomen brieven W.A. Scholten 1863, 05-09-1863.
- 200 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 19, rekening courantboek firma Scholten, 1843-1855.
- 201 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 193, correspondentie W.A. Scholten - J.E. Scholten, maart 1870.
- 202 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C28, 24-04-1872 en 27-06-1872, C29, 27-04-1872
- 203 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C56, 03-03-1883.
- 204 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C96, 06-11-1884. Inv.nr. 46, 27-01-1885.
- 205 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C72, 17-10-1888
- 206 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C56, 13-02-1883 en 18-02-1883.
- 207 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C04, 16-08-1867.
- 208 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 414, notitieboekje 1855.
- 209 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 19, rekening courantboek firma W.A. Scholten, 1843-1920.
- 210 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C93, 06-09-1880.
- 211 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C07, 28-12-1867.
- 212 GA, archief, inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten 1867, 28-03-1867.
- 213 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 305, boek met felicitaties aan W.A. Scholten van de gezamenlijke agenten, 1889.
- 214 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C39, 06-11-1874.
- 215 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C04, 25-08-1864. Inv.nr. 252, C32, 12-02-1874.
- 216 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C32, 19-02-1874.
- 217 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C33, 27-04-1874. Inv.nr. 252, C36, 19-10-1894, C37, 01-11-1874, C 39, 08-12-1874. Inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1874, 06-10-1874 en 23-10-1874.
- 218 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 224-231.
- 219 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C12, 29-05-1868.
- 220 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 08-06-1862.
- 221 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C44, 24-12-1877.
- 222 Deze jaartallen worden ingegeven door de beschikbare bronnen. Voor 1872: GA archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1872 en voor 1897: GA, archief Eureka, toegangsnummer 1006, inv.nr. 5.
- 223 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C23, 05-11-1869, C29, 06-05-1872.
- 224 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C23, 05-11-1869.
- 225 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C36, 01-07-1874. Inv.nr. 60, zonder datum, 05-1874, Mij. Ommelanderswijk en Zuidwending aan W.A. Scholten.
- 226 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C23, 17-02-1870. Inv.nr. 252, C44, 24-12-1877. Inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten, 28-09-1872, Adema aan W.A. Scholten.
- 227 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C47, 25-01-1889, C48, 09-09-1880.

HOOFDSTUK 4

- 1 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 11-11-1865.
- 2 De Vries, 'De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen in de negentiende eeuw', 23-48; Bläsing, 'Der Einfluss Niederländischer und Belgischer Unternehmer', 65-80.
- 3 Hoffman, Grumbach & Hesse, *Das Wachstum der Deutschen Wirtschaft*, 171-175.
- 4 Het Tolverbond sloot met Oostenrijk in 1853 een apart handelsverdrag. Kenwood & Loughheed, *The growth of the international economy*, 64-65.

- 5 Henderson, *The Zollverein*, 256-263.
- 6 Fremdling, *Eisenbahnen und deutsches Wirtschaftswachstum*. Tussen 1865 en 1875 verdubbelde de lengte van het spoorwagennet van 13.900 naar 27.927 kilometer. Chandler, *Scale and scope*, 412.
- 7 Rostow, *The process of economic growth*.
- 8 Blasing, 'Der Einfluss Niederländischer und Belgischer Unternehmer', 65-80.
- 9 De Vries, 'De problematiek der Duits-Nederlandse economische betrekkingen', 40.
Blasing, 'Der Einfluss Niederländischer und Belgischer Unternehmer', 65-80. De Goey stelt dat vooral na 1870 de hoeveelheid DBI vanuit Nederland toenam. Met name bedrijven die voedingsmiddelen en luxeproducten produceerden profiteerden door de eenwording van het Duitse rijk en de economische groei die hieruit voortvloeide: De Goey, 'Dutch overseas investments', 32-60.
- 10 Van de Nederlandse bedrijven, waarvan de meeste vandaag de dag nog als multinational actief zijn, zoals Shell, Enka/Aku (AKZO), Jurgens en Van den Bergh (Unilever), SHV en Philips, werden de meeste rond of na de eeuwwisseling door middel van DBI in Duitsland actief. De Goey, 'Dutch overseas investments', 32-60
- 11 *Preussisches Gezezbuch*, 16-18 en 33-34.
- 12 Ellerbrock, *Geschichte der deutschen Nahrungs- und Genussmittelindustrie*, 21-26.
- 13 Saare, *Die fabrikation der Kartoffelstärke*, 1.
- 14 Deze stonden in Neuwied (Rijnland), Mühlheim (Baden), Gersheim (Hessen) en Korsand aan de Rijn. Later vormden deze fabrieken met een vestiging in Cüstrin (in de provincie Brandenburg, ten oosten van Berlijn) de Norddeutsche Kartoffelmehlfabrik Cüstrin. Hiermee werd Wahl een van de grootste aardappelmeelfabrikanten in Duitsland. Preuss, *Die fabrikation des Stärkezuckers*, 11-13.
- 15 Saare, *Fabrikation der Kartoffelstärke*, 1-4 en Parow, *Handbuch der Stärkefabrikation*, 1-12
- 16 Kölling, *Agrarstatistik der Provinz Brandenburg*, 236.
- 17 Lärmer & Beyer, *Produktivkräfte in Deutschland*, 309.
- 18 Büsch, *Industrialisierung und Gewerbe*, 69, 101-110.
- 19 Königlich Statistisch Bureau, *Statistisches Handbuch für den Preussischen Staat*, 258-259.
- 20 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 19-11-1867
- 21 Heppe, *Warenlexicon*, 584.
- 22 Jones, *British multinationals*, 8.
- 23 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 224-232.
- 24 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 233.
- 25 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 232-234.
- 26 Kölling, *Agrarstatistik der Provinz Brandenburg*, 162.
- 27 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 11-11-1865
- 28 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 233-234.
- 29 Regout, *De bezwaren van de Nederlandsche industrie*, 24-25.
- 30 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 224-232.
- 31 Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht*, 214-218.
- 32 De Rooij, *Beredeneerd, chronologisch tarief van regten*, 9.
- 33 Regout, *De bezwaren van de Nederlandsche industrie* (1859), 2-3.
- 34 *Nieuwe algemene tariefwet 15 augustus 1862* (Staatsblad 170).
- 35 Wennekes, 'Willem A. Scholten', 88-89.
- 36 W.A. Scholten in: Regout, *De bezwaren van de Nederlandsche industrie* (1859) 24-25.
- 37 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C38, 15-12-1874.
- 38 Kooij, *Groningen 1870-1914*, 341.
- 39 Knickenbocker, *Oligopolistic reaction*.
- 40 Nicholas, 'British multinational investment before 1939', 605-530; Nicholas, 'Agency contracts, institutional modes, and the transition to foreign direct investment', 675-686; Nicholas, 'Locational choice, performance and the growth of British multinational firms', 122-141.

- 41 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C35, 30-06-1874.
- 42 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 116, 15-06-1865.
- 43 Indien gerekend wordt met Duitse morgens, die overeen komen met 4.000 vierkante meter.
- 44 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 116, 28-07-1865 en 01-10-1865.
- 45 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten, 09-01-1866, 17-01-1866 en 31-01-1866.
- 46 *Preussisches Gezetzbuch*, 16-18 en 33-34.
- 47 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 09-01-1866, 17-01-1866. Het is onbekend of deze Menne familie was van de eerder genoemde boekhouder G. Postema, die ook bij de firma Scholten werkzaam was en Scholten had vergezeld tijdens de zoektocht naar de 'Hamburger aardappelen'.
- 48 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 116, ingekomen brieven 1865, 09-11-1865.
- 49 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 23-06-1866.
- 50 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 13-07-1866.
- 51 Uitgaande van 66 KG per HL en 17 KG droog meel per 100 KG aardappelen. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C72, 11-09-1888.
- 52 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 22-12-1865.
- 53 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 22-02-1866.
- 54 Materna & Ribbe, *Brandenburgische Geschichte*, 415-450.
- 55 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 17-01-1866, 22-02-1866, 04-03-1866, 16-03-1866 en 24-03-1866.
- 56 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, ingekomen brieven 1866, 23-07-1866.
- 57 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 08-03-1866.
- 58 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1869, 03-12-1869.
- 59 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1869, 03-12-1869.
- 60 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 10-10-1866 en inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 13-01-1867.
- 61 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C04, 10-09-1867.
- 62 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 13-12-1866.
- 63 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, ingekomen brieven 1866, 13-07-1866.
- 64 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, ingekomen brieven 1866, 13-07-1866.
- 65 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 12-03-1867.
- 66 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 27-07-1867.
- 67 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 115, berekeningen van het bedrijfskapitaal en waarde der fabrieken op 1 september 1891.
- 68 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C04, 06-09-1867.
- 69 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C05, 24-09-1867.
- 70 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 02-06-1868.
- 71 Nat meel bestond voor 65% uit droog aardappelmeel. Een baal droog meel woog 100 kg.
- 72 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 24-01-1867.
- 73 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C06, 16-11-1867, 17-11-1867, C08, 04-01-1868.
- 74 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C07, 28-12-1867.
- 75 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, ingekomen brieven 1866, 06-06-1866.
- 76 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, ingekomen brieven 1866, 10-10-1866.

- 77 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, ingekomen brieven 1866, 13-07-1866. Inv.nr. 250, C17, 04-03-1869.
- 78 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 29-08-1867.
- 79 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 13-01-1867, 02-02-1867 en 28-03-1867.
- 80 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 21-06-1867, 10-07-1867 en 18-08-1867.
- 81 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 17-05-1867 en 25-05-1867.
- 82 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 01-08-1867.
- 83 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 03-08-1867.
- 84 In laatstgenoemde plaats was Dutalis begonnen met de productie van aardappelmeel, voordat hij zijn fabriek naar Muntendam had verplaatst.
- 85 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 11-08-1867.
- 86 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 02-09-1867.
- 87 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 20-03-1868.
- 88 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C16, 24-12-1868.
- 89 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 119, ingekomen brieven 1873, 31-03-1873 en 06-09-1873.
- 90 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C41, 22-10-1875, C40, 25-10-1875 en C40, 13-12-1875. Inv.nr. 252, C43, 08-07-1877.
- 91 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C15, 15-10-1868.
- 92 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 17-10-1868 en 19-10-1868.
- 93 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 17-12-1868 en 24-12-1868.
- 94 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 15-11-1868.
- 95 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 06-12-1868, 12-12-1868 en 17-12-1868.
- 96 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C18, 22-05-1869.
- 97 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 01-12-1868.
- 98 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 24-12-1868.
- 99 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 238-239.
- 100 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 107, ingekomen brieven 1868, 01-12-1868 en 24-12-1868.
- 101 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C18, 27-03-1869 en 25-05-1869.
- 102 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 17, ingekomen brieven 1868, 01-12-1868, 06-12-1868, 09-12-1868, 12-12-1868 en 17-12-1868. Inv.nr. 250, C17, 12-03-1869, C19, 25-05-1869.
- 103 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, 30-04-1869. Inv.nr. 251, C28, 20-08-1872.
- 104 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 242.
- 105 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 415, gedenkboek met namen van dienaren, t.g.v. feestdag, 09-07-1870.
- 106 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C23, 26-11-1869.
- 107 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 229, wekelijkse rapporten Neu Ruppin, 1870/1.
- 108 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 193, correspondentie Willem Albert Scholten - J.E. Scholten 1869-1871, 21-02-1869.
- 109 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 247-248.
- 110 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 243.
- 111 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 243-247.
- 112 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C20, 27-08-1869.
- 113 In maart 1870 werd wel een nieuw stuk land gekocht, maar hierop werd de woning van de directeur gebouwd. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C23, 23-11-1869 en 25-11-1869. Inv.nr. 256, C83, 09-03-1870 en 15-04-1870.
- 114 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C83, 24-11-1868.
- 115 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 89, ingekomen brieven 1870, 24-05-1870.
- 116 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C83, 09-03-1870.
- 117 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C83, 13-09-1870.
- 118 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C83, 02-05-1870.
- 119 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C83, 02-05-1870.
- 120 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C83, 08-09-1870.
- 121 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 415, gedenkboek met namen van dienaren, t.g.v. feestdag, 09-07-1870.

- 122 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 248-249.
- 123 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C38, 25-01-1875.
- 124 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, brieven Neu Ruppın 1873, 30-05-1873 en 31-05-1873.
- 125 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 65, ingekomen brieven 1890, 17-04-1890.
- 126 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, achter in C08, reisverslag Jan Evert Scholten, januari 1868. De reis voerde van Groningen naar Stettin, Posen, Silezië en Saksen naar Baden en terug over de Rijn.
- 127 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, bouwbestek Landsberg.
- 128 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, stukken bouwbestek Landsberg, 02-08-1873.
- 129 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. C35, 30-06-1874. Inv.nr. 143, kasboek Tangermünde, 1871-1874.
- 130 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven 1874, 21-08-1874.
- 131 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 115, berekeningen van bedrijfskapitaal en waarde der fabrieken op 01-09-1891. Het is onduidelijk in hoeverre hierbij de kapitaalgoederen uit Tangermünde gerekend zijn.
- 132 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C38, 25-01-1875.
- 133 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C25, 14-04-1870.
- 134 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C96, 26-06-1885.
- 135 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C49, 25-01-1881.
- 136 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C91, 03-04-1871 en 17-04-1871.
- 137 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C91, 03-12-1870.
- 138 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C42, 02-09-1876 en 12-09-1876. Inv.nr. 254, C64, 15-06-1886.
- 139 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 11-11-1865.
- 140 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 193, correspondentie Willem Albert Scholten - J.E. Scholten 1869-1871, 14-08-1869.
- 141 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 193, correspondentie Willem Albert Scholten - J.E. Scholten 1869-1871, 17-08-1869.
- 142 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 193, correspondentie Willem Albert Scholten - J.E. Scholten 1869-1871, 14-08-1869.
- 143 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 193, correspondentie Willem Albert Scholten - J.E. Scholten 1869-1871, 14-08-1869.
- 144 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C35, 05-05-1874.
- 145 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 220, balanses firma W.A. Scholten, 1874-1892.
- 146 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C56, 03-01-1883 en 10-01-1883.
- 147 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C58, 29-09-1883, C59, 28-03-1884.
- 148 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 212, staten met opgaven van verwerkte aardappelen Neu Ruppın, 1873-1891.
- 149 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 155, diverse gegevens aardappelmeelfabrieken Veenkoloniën 1886/7-1888/9. Inv.nr. 67, stukken Brandenburg 1886/7-1888/9.
- 150 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 212, staten met opgaven van verwerkte aardappelen Neu Ruppın, 1873-1891.
- 151 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 17-02-1894.
- 152 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 16-10-1870, C27, 02-10-1870 en 05-10-1870.
- 153 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 194, diverse correspondentie en persoonlijke stukken W.A. Scholten 1866, 10-10-1866. Inv.nr. 90, ingekomen brieven 1867, 12-01-1867.
- 154 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C97, 11-01-1871.
- 155 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C97, 11-01-1871, 20-01-1871. Inv.nr. 256, C91, 19-01-1871, 30-01-1871.
- 156 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 229, wekelijkse rapporten Neu Ruppın, 1870/71.
- 157 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 144, wekelijkse rapporten Tangermünde, 1872/3.
- 158 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, ingekomen brieven 1869, 03-02-1869.
- 159 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C98, 31-05-1871.
- 160 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 15-09-1870, C27, 31-08 en 09-09-1870. Inv.nr. 89, ingekomen brieven 1870, 01-09-1870.
- 161 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C10, 06-03-1868.
- 162 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C97, 02-11-1870.
- 163 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C74, 21-05-1889
- 164 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C97, 02-11-1870 en 17-11-1870. (Een vracht van Hamburg naar Rotterdam kostte in 1870 80 cent per baal (=100 KG).

- 165 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C17, 23-03-1869 en C18, 28-04 en 22-05-1869. Inv.nr. 205, Stukken betreffende accijnzen op suiker en stroop, *Zeitung für Landwirthe und Grundbesitzer*, 04-05-1870 en *Magdeburgische Zeitung*, 06-05-1870.
- 166 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 205, stukken betreffende aardappelmeelaccijns in Nederland 1875/6. Adres Nederlandse aardappelmeelstroopfabrikanten aan de Tweede Kamer, november 1875.
- 167 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 06-06-1871.
- 168 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 119, ingekomen brieven 1873, 31-03-1873 en 06-09-1873. Inv.nr. 252, C40, 25-10-1875, 28-10-1875 en 13-12-1875.
- 169 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C38, 22-01-1875, 25-01-1875, en 02-02-1875.
- 170 Cameron, *Economische wereldgeschiedenis*, 310.
- 171 Green, *CPC Europe*, 15-16.
- 172 Green, *CPC Europe*, 16.
- 173 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 09-06-1894 en 11-08-1894.
- 174 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C47, 16-12-1879. Inv.nr. 253, C57, 03-07-1883. Inv.nr. 254, C58, 07-09-1883.
- 175 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven 1874, 21-08-1874. Inv.nr. 101, ingekomen brieven 1876, 19-09-1876. Inv.nr. 101, correspondentie Brandenburg, 22-10-1883.
- 176 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 101, correspondentie Brandenburg, 27-10-1883, 19-11-1883 en 01-12-1883.
- 177 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C59, 03-05-1884. Inv.nr. 133, 14-12-1889.
- 178 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C99, 25-01-1873.
- 179 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C76, 20-12-1889.
- 180 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 101, correspondentie Brandenburg, 20-01-1883, 24-01-1883 en 13-05-1883. Inv.nr. 255, C75, 05-09-1889, C76 20-12-1889.
- 181 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C59, 02-02-1884.
- 182 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C61, 31-01-1883.
- 183 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C67, 12-08-1887.
- 184 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C46, 03-07-1879.
- 185 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C60, 14-04-1884 en 15-05-1884.
- 186 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C47, 25-01-1889, C48, 09-09-1880.
- 187 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C66, 09-08-1887.
- 188 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C68, 15-10-1887.
- 189 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C96, 26-07-1885.
- 190 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C69, 15-09-1887.
- 191 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C71, 14-08-1888.
- 192 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C69, 15-09-1887. Inv.nr. 255, C71, 15-08-1888.
- 193 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 209, Correspondentie W.A. Scholten – mr. A. Landsberg te Petrokow , 11-09-1888. Inv.nr. 255, C77, 17-02-1890.
- 194 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C71, 19-05-1888, C73, 24-01-1889. Inv.nr. 115, brieven betreffende Brandenburg en Landsberg, zonder datum, 05-1889. Inv.nr. 255, C74, 31-05-1889.
- 195 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C73, 13-11-1889.
- 196 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C73, 12-10-1889.
- 197 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C80, 05-11-1890.
- 198 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 147, ingekomen brieven 1886, 22-11-1886
- 199 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 97, ingekomen brieven 1888, 04-10-1888. Inv.nr. 161, correspondentie met Van Koningsveld & Co, betreffende meelnegotie 1888/9, 26-10-1888. Inv.nr. 255, C72, 28-10-1888. Inv.nr. 255, C76, 16-01-1890, C81, 25-09-1891. De aanstelling van speciale exportagenten vond uiteindelijk alleen in Hamburg plaats en werd na de dood van W.A. Scholten op verzoek van agent Van Koningsveld te Hamburg weer teruggedraaid. Inv.nr. 158, ingekomen brieven 1892, 23-07-1892, 09-09-1892 en 15-10-1892.
- 200 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C75, 02-10-1889.

- 201 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C72, 14-01-1889, 16-01-1889 en 22-01-1889, C73, 11-09-1889 en 18-12-1889, C74, 11-01-1889, C75, 07-06-1889, 15-07-1889, 15-08-1889 en 29-10-1889.
- 202 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C76, 06-01-1890, C79, 27-12-1890, C80, 12-08-1890, 28-01-1891 en 09-02-1891, C81,30-12-1891.
- 203 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 324-325.
- 204 GA, Successiememorie, W.A. Scholten, overleden 01-05-1892, 8/4046 (volgnummer 145).
- 205 Jan Evert en Geessen kregen nog een zoontje, Jan Evert, geboren op 30-06-1875. Dit kindje is een paar maanden na de geboorte overleden.
- 206 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 307, akten betreffende de firma W.A. Scholten, 1892-1912. Inv.nr. 340, uittreksels vennootschapscontract J.E. Scholten en zijn kinderen.
- 207 Stienstra, 'Jan Evert Scholten', 177.
- 208 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken 03-01 tot 09-12-1893, 23-12-1892.
- 209 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 5, omslag 37, Staat opgave personeel van de aardappelmeelfabrieken, 1846-1932.
- 210 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken 17-06 tot 08-12-1892, 29-08-1892, 11-09-1892, 15-10-1892 en 19-11-1892.
- 211 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken 03-01 tot 09-12-1893, 23-12-1892 met losse aantekeningen.
- 212 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken 17-06 tot 08-12-1892, 06-11-1892 en stukken 03-01 tot 09-12-1893, 23-12-1892 met losse aantekeningen.
- 213 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken 17-06 tot 08-12-1892, 06-11-1892. Inv.nr. 44, stukken 03-01 tot 09-12-1893, 12-03-1893. Inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 04-11-1893, 07-11-1893, 19-11-1893 en 14-12-1893. Inv.nr. 44, stukken 25-01 tot 04-08-1894, 04-02-1894.
- 214 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken 17-06 tot 08-12-1892, 19-11-1892 en stukken 03-01 tot 09-12-1893, 27-04-1893. Inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 04-11-1893, 12-11-1893 en 25-11-1893.
- 215 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken Neu Ruppin, 05-11-1893, 11-11-1893, 20-11-1893, 14-12-1893, 22-11-1893, 29-12-1893 en 17-01-1894. Inv.nr. 44, stukken Landsberg, 09-08-1894. Inv.nr. 44, stukken Brandenburg, 31-12-1892, 02-02-1894 en 13-04-1894.
- 216 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken Brandenburg, 20-10-1893, stukken Neu Ruppin 18-10-1893. Inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 28-09-1894.
- 217 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 22-09-1893, 23-09-1893 en 02-10-1893.
- 218 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44 stukken Brandenburg, 26-11-1893. Inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 19-11-1893 en 18-04-1894.
- 219 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 04-10-1893. Parker was van vanaf 1875 werkzaam geweest op Scholtens fabriek in Neu Ruppin. Van 1880 tot 1883 was hij directeur van Scholtens fabriek in Olmütz in Oostenrijk.
- 220 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 227, weekrapporten Podejuch, 01-10-1892 tot 01-06-1893.
- 221 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken Podejuch, 20-10-1893, stukken Brandenburg, 26-11-1893.
- 222 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken Brandenburg, 08-05-1893 en 26-11-1893.
- 223 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken Podejuch, 03-09-1893, 13-09-1893 en 21-09-1893.
- 224 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken Podejuch, 20-03-1894, stukken Landsberg, 17-11-1893, 27-11-1893, 12-01-1894, 02-02-1894, 13-02-1894, 02-03-1894, 11-05-1894 en 18-05-1894. Inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 12-05-1894, 18-05-1894, 10-07-1894 en 24-10-1894.
- 225 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 239, wekelijkse rapporten hoofdkantoor Brandenburg, 18-05-1895 tot 16-09-1899.
- 226 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, diverse correspondentie, 18-01-1894. Inv.nr 45, 20-03-1894, 04-04-1894 en 24-05-1894.
- 227 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, diverse correspondentie, 19-01-1894 en 26-01-1894.
- 228 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, stukken verkoop Neu Ruppin, zonder datum.
- 229 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, diverse correspondentie 13-05-1894 en 19-05-1894.
- 230 De overdracht van de fabriek liet nog een tijd op zich wachten, omdat de overschrijving van de fabriek in het hypotheekboek op naam van Jan Evert en zijn kinderen nog niet in orde was. Eén van zijn kinderen was ten tijde van de verkoop officieel nog minderjarig en daarvoor dienden weer speciale papieren te worden ingediend.

- 231 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 44, diverse correspondentie, zonder datum, 1894, inv.nr. 45, stukken Brandenburg, 04-07-1894, 07-08-1894 en 18-10-1894.
- 232 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 310, toelichting bij de centrale balansen, 1906, 1908 en 1909.
- 233 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 236 en 237, wekelijkse rapporten Brandenburg 16-09-1899 tot 01-08-1910. Inv.nr. 290, balansen afzonderlijke fabrieken 1892-1901.
- 234 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 105, stukken betreffende verkoop Podejuch.
- 235 GA, archief AVEBE, jaarverslagen W.A. Scholten's Aardappelmeelfabrieken, 1931/2.
- 236 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 310, toelichting bij centrale balansen, 1906-1908 en 1909. Inv.nr. 307, firma Scholten, akte van scheiding en deeling, 31-08-1909. Inv.nr. 322, W.A. Scholten jr. privé, schriftje met verdeling aandelen Brandenburg AG, 1920.
- 237 Saare, *Die Fabrikation der Kartoffelstärke*, 1-7.
- 238 Parow, *Handbuch der Stärkefabrikation*, 3-12.
- 239 Müller, 'Die geschichtliche entwicklung unserer Kartoffelstärkeinteressen', 13-14.
- 240 Overige zetmeelproducten waren aardappelmeel (5%) en tarwezetmeel (2%) en een kleine hoeveelheid cassavezetmeel. Green, *CPC Europe*, 14-30.
- 241 Green, *CPC Europe*, 77-95.
- 242 Müller, 'Die geschichtliche entwicklung', 1-14.
- 243 Möller, *Veertig jaar zwelstijfelfabricage bij Scholten's Chemische*, 66.
- 244 Müller, 'Die geschichtliche entwicklung', 4-21.
- 245 Müller, 'Die geschichtliche entwicklung', 2-4.
- 246 Müller, 'Die geschichtliche entwicklung', 4-22.
- 247 Müller, 'Die geschichtliche entwicklung', 4-13.
- 248 Green, *CPC Europe*, 92.
- 249 Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 28-30.

HOOFDSTUK 5

- 1 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C25, 10-03-1870.
- 2 Matis, 'Guidelines of Austrian economic policy', 19.
- 3 Cameron, *Economische wereldgeschiedenis*, 285.
- 4 Good, *The economic rise*, Rudolph, 'Social structure and the beginning of Austrian Economic Growth', 207-224.
- 5 Good, *The economic rise*, 7-10.
- 6 Matis, *The economic development of Austria*, xiv.
- 7 Cameron, *Economische wereldgeschiedenis*, 285.
- 8 Matis, *The economic development of Austria*, xvi.
- 9 Good, *The economic rise*, 99-104.
- 10 Sandgruber, *Österreichische Agrarstatistik*, 45-46 en 155.
- 11 Brusatti, *Die Habsburgermonarchie*, 205-211.
- 12 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 24-05-1870.
- 13 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C16, 23-03-1869.
- 14 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C24, 15-10-1870.
- 15 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C17, 11-02-1869.
- 16 Cruijff was in deze periode voor de firma Scholten werkzaam als correspondent in Brandenburg. Na deze reis werd hij naar België gestuurd om daar agenten aan te stellen en de Scholtenproducten meer bekendheid te geven. Hij vestigde zich later in dat jaar zelf als agent van de firma in Antwerpen. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C18, 27-03-1869 en 28-03-1869.
- 17 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C17, 11-02-1869 en 04-03-1869.
- 18 Matis, 'Guidelines of Austrian economic policy', 28.
- 19 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C20, 21-07-1869.

- 20 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C25, 10-03-1870.
- 21 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C17, 20-03-1869, 24-03-1869 en 25-03-1869.
- 22 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C20, 22-06-1869 en 01-07-1869.
- 23 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C19, 07-07-1869.
- 24 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C19, 01-07-1869.
- 25 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C20, 21-07-1869 en 26/27-08-1869.
- 26 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C19 07-07-1869.
- 27 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C20, 06-09-1869 en C21, 13-09-1869. Inv.nr. 193, correspondentie W.A. Scholten-J.E. Scholten 1869-1871, 26-09-1869.
- 28 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C21, 04-10-1869.
- 29 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C22, 13-10-1869.
- 30 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 193, correspondentie W.A. Scholten-J.E. Scholten, 1869-1871, 08-05-1870.
- 31 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 23-08-1870.
- 32 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C26, 23-08-1870.
- 33 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 26-07-1870.
- 34 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C85, 23-12-1870 en 05-01-1871.
- 35 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C85, 01-12-1870 en 11-12-1870.
- 36 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C85, 06-03-1871.
- 37 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 09-01-1871.
- 38 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C85, 06-07-1871.
- 39 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C85, 13-03-1871 en 03-04-1871.
- 40 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C90, 05-01-1872 en 08-01-1872.
- 41 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C85, 24-08-1871.
- 42 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C85, 24-11-1871 en 30-11-1871.
- 43 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 67, balans Tarnow 1872. Inv.nr. 140, opgave bouwkosten Tarnow, augustus 1872. In 1869 kocht Scholten Oostenrijkse Florijnen in tegen HFL 1,20-1,25. Het genoemde bedrag in HFL is berekend naar een koers van 1,22. Inv.nr. 250, C20, 16-06-1869.
- 44 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 39, balansen Tarnow en Tarnopol, 1872-1876.
- 45 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, losse stukken, mapje Reuvers, 01-12-1874.
- 46 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, losse stukken, mapje Reuvers, 01-12-1874.
- 47 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 175, losse stukken, mapje Reuvers, 07-10-1875.
- 48 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C40, 22-09-1875.
- 49 Het is niet bekend in wat voor zaken Reuvers actief werd. Hij had kennelijk niet lang succes, want in 1882 bood hij zich weer als correspondent (klerk) bij de firma Scholten aan. Hij werd werkzaam op Scholtens fabriek in Nowy Dwor in Rusland. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C42, 22-06-1877 en inv.nr. 115, stukken Reuvers.
- 50 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 19-09-1871 en 24-09-1871.
- 51 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C41, 06-05-1876 en C40, 17-05-1876.
- 52 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C40, 23-06-1876. Maïsmeel bevat in verhouding tot andere zetmeelproducten veel vet. Hierdoor was maïsmeel 'onzuiverder', waardoor het door W.A. Scholten als inferieur werd beschouwd.
- 53 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 06-12-1875 en 07-12-1875.
- 54 In alle jaren dat Scholten in Tarnow en Tarnopol actief was werd er door een grootgrondbezitter maar één groenmeelfabriekje opgericht. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 17-01-1876.
- 55 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 275.
- 56 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten 1872, 22-10-1872, 19-11-1872 en 24-11-1872.
- 57 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten 1872, 24-11-1872 en 31-11-1872.
- 58 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten 1872, 19-12-1872. Inv.nr. 119, ingekomen brieven W.A. Scholten 1873, 27-01-1873, 02-02-1873, 16-02-1873, 20-02-1873 en 13-03-1873. Inv.nr. 251, C30, 26-09-1873.
- 59 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, verschillende brieven Sanoc, 06-12-1873 en 04-04-1874, weeklijst Sanoc 22/28-03-1874.

- 60 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 275-277.
- 61 Serlé was getrouwd met een dochter van W. Dikema, een van de opzichters op een aantal fabrieken van de firma Scholten.
GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 119, ingekomen brieven W.A. Scholten 1873, 31-03-1873.
- 62 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 275-276.
- 63 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 272, geldenrekeningen 1873. Inv.nr. 262, geldenrekeningen 1874.
- 64 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 276-277.
- 65 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 288, copieboek Tarnopol, 01-09-1874.
- 66 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C32, 15-07-1874.
- 67 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 288, copieboek Tarnopol, 01-09-1874, 05-09-1874 en 10-09-1874.
- 68 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 22-06-1875 en 13-10-1875
- 69 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 288, copieboek Tarnopol, 20-10-1874.
- 70 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 288, copieboek Tarnopol, 21-01-1875 en 09-03-1875.
- 71 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 03-04-1875, 16-04-1875 en 25-04-1875.
- 72 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 20-05-1875.
- 73 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 04-06-1875 en 05-06-1875.
- 74 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 67, inventaris en balansen Tarnow en Tarnopol, 1872-1876
- 75 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 26-06-1875.
- 76 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 13-10-1875 en 17-10-1875.
- 77 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 18-10-1875.
- 78 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 11-11-1875.
- 79 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 30-10-1875.
- 80 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 11-05-1876.
- 81 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 21-12-1875.
- 82 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 11-11-1875 en 26-11-1875.
- 83 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 16-11-1875.
- 84 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 21-02-1876.
- 85 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 07-03-1876.
- 86 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 02-03-1876.
- 87 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 103, ingekomen brieven W.A. Scholten, 1876, 02-04-1876 en 09-04-1876.
- 88 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 103, ingekomen brieven W.A. Scholten, 1876, 02-04-1876.
- 89 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 11-05-1876 en 15-05-1876.
- 90 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 31-05-1876.
- 91 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 14-06-1876, 26-06-1876, 14-07-1876.
- 92 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 06-09-1876.
- 93 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 06-11-1876.
- 94 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 03-11-1876, 04-11-1876 en 27-12-1876.
- 95 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 05-01-1876.
- 96 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1874, 29-09-1874.
- 97 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 21-09-1876.
- 98 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 06-01-1876.
- 99 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 28-12-1875, 05-01-1876 en 12-01-1876.
- 100 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 296, copieboek Tarnopol, 23-01-1876, 12-02-1876 en 13-04-1876.
- 101 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 67, balansen Tarnow en Tarnopol, 1872 - 1876.
- 102 Voor een toelichting op de netto afdrachten, zie hoofdstuk 4, pagina 180-181.
- 103 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C72, 22-12-1888.

- 104 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten 1872, 01-12-1872.
- 105 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 30-12-1876, 05-01-1877 en 10-01-1877.
- 106 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, correspondentie Tarnow-Tarnopol 1874-1877, 06-02-1877
- 107 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C45, 29-09-1877.
- 108 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 178, correspondentie Olmütz 1885-1886, 21-07-1886. Volgens Ekhart werd het gebouw omstreeks 1877 door Scholten verkocht aan de heren Brzosek en Banaszkiwicz, die op het terrein een gasfabriek wilden oprichten. Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 53.
- 109 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C93, 28-09-1880.
- 110 Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 47. Ekhart meldt dat het gebouw voor 21.000 Poolse zloty's werd verkocht.
- 111 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 80, correspondentie W. Dikema - W.A. Scholten december 1876-februari 1877, 04-12-1876.
- 112 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 80, correspondentie W. Dikema - W.A. Scholten december 1876-februari 1877, 04-12-1876, 13-12-1876, 15-12-1876 en 29-12-1876.
- 113 Dit vond plaats door het wegen van het soortelijk gewicht van de aardappelen in water.
- 114 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 80, correspondentie W. Dikema - W.A. Scholten december 1876-februari 1877, 04-12-1876, 05-12-1876, 06-12-1876, 09-12-1876 en 13-12-1876.
- 115 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 80, correspondentie W. Dikema - W.A. Scholten december 1876-februari 1877, 09-12-1876 en 13-12-1876.
- 116 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 80, correspondentie W. Dikema - W.A. Scholten december 1876-februari 1877, 29-12-1876.
- 117 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 80, correspondentie W. Dikema - W.A. Scholten december 1876-februari 1877, 29-12-1876.
- 118 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 80, correspondentie W. Dikema - W.A. Scholten december 1876-februari 1877, 04-02-1876.
- 119 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 46, stukken betreffende oriëntatie in Moravië, 21-12-1878.
- 120 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C46, 12-09-1879.
- 121 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 46, staatje gewogen aardappelen in Oostenrijk 1876-1877.
- 122 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 02-11-1886.
- 123 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 46, stukken betreffende oriëntatie in Moravië, 04-04-1879 en 06-04-1879
- 124 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C47, 12-09-1879 en 14-09-1879.
- 125 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C93, 28-09-1880.
- 126 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C94, 29-12-1880.
- 127 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C92, 25-09-1879 en 26-09-1879
- 128 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C92, 26-09-1879, 27-09-1879 en 09-10-1879, C94, 18-11-1880.
- 129 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C93, 06-09-1880.
- 130 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C94, 04-11-1880.
- 131 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C94, 25-05-1881.
- 132 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 46, stukken betreffende oriëntatie in Moravië, 15-03-1883.
- 133 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C95, 03-09-1884, 30-09-1884 en 07-10-1884
- 134 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, 03-08-1885, 23-08-1885 en 25-08-1885.
- 135 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 15, 17-08-1882, 12-09-1882 en 09-10-1882.
- 136 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 46, diverse aantekeningen Parker en Bruins 1883.
- 137 Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 71.
- 138 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 115, stukken Agterberg, 07-01-1884 en 28-01-1884.
- 139 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 22-07-1886. In 1894 had Agterberg kennelijk een eigen agentschap in Italië opgericht, want de fabriek in Brandenburg ontving in dat jaar het verzoek van W.J. Agterberg & Co. te Milaan om zijn agent te mogen worden in Noord-Italië. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 145, stukken Brandenburg, 03-08-1894.

- 140 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 178, correspondentie W.A. Scholten - Olmütz 1885-1886, 13-02-1886 en 19-02-1886.
- 141 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 17-05-1886.
- 142 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C92, 09-02-1880.
- 143 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 257, C96, 06-11-1884. Inv.nr. 46, 27-01-1885.
- 144 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 148, ingekomen brieven W.A. Scholten 1887, 17-11-1887. Fijn leer werd in Oostenrijk met stroop geappretereerd.
- 145 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 178, correspondentie W.A. Scholten - Olmütz 1885-1886, 22-11-1886. Inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 02-07-1886 en 27-09-1886.
- 146 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 27-07-1886.
- 147 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 178, correspondentie W.A. Scholten - Olmütz 1885-1886, 08-03-1886.
- 148 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 22-02-1886. Inv.nr. 178, correspondentie W.A. Scholten-Olmütz 1885-1886, 21-07-1886.
- 149 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 178, correspondentie W.A. Scholten - Olmütz 1885-1886, 26-10-1887, 31-10-1887 en 27-02-1887.
- 150 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 178, correspondentie W.A. Scholten - Olmütz 1885-1886, 14-08-1886. Inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 08-08-1886.
- 151 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 22-06-1887 en 07-04-1887.
- 152 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 22-03-1887, 29-03-1887 en 31-03-1887
- 153 In december was Bruins hier al weer weg. Daarna probeerde hij in Wenen met een aantal lokale ondernemers een aardappelmeelfabriek naar 'Nederlands model' op te starten, maar dit mislukte. In januari 1888 trad hij weer in dienst van de firma Scholten op de fabriek in Brandenburg. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 25-07-1887. Inv.nr. 180, correspondentie Olmütz, 19-12-1887 en 07-01-1888.
- 154 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, verkoopacte Olmütz, 13-01-1888.
- 155 Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 70.
- 156 Prinsen Geerlings, *Geschiedenis van de wetgeving op beetwortelsuiker*.
- 157 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 178, correspondentie W.A. Scholten - Olmütz 1885-1886, 10-12-1886.
- 158 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 284, copieboek ingekomen brieven Olmütz 1885-1887, 23-12-1886.
- 159 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 178, correspondentie W.A. Scholten - Olmütz 1885-1886, 28-12-1886.
- 160 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 180, correspondentie Olmütz 1880-1887, 26-02-1887.
- 161 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 180, correspondentie Olmütz 1880-1887, 07-01-1887, 15-04-1887 en 29-07-1887.
- 162 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 188, ingekomen brieven W.A. Scholten 1887, 17-11-1887.
- 163 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C25, 10-03-1870
- 164 Hoffmann, *Österreich-Ungarn als Agrarstaat*, 217-218.

HOOFDSTUK 6

- 1 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C02, 11-11-1865.
- 2 Cameron, *Economische wereldgeschiedenis*, 215.
- 3 Bezemer, *Geschiedenis van Rusland*, 190.
- 4 Bezemer, *Geschiedenis van Rusland*, 95-96.
- 5 Anan'ich, 'The economic policy of the tsarist government and enterprise in Russia', 125.
- 6 Symons & White, *Russian Transport*, xvi.
- 7 Bezemer, *Geschiedenis van Rusland*, 189-190.
- 8 Cameron, *Economische wereldgeschiedenis*, 215-216.
- 9 Cameron, *Economische wereldgeschiedenis*, 342-433.
- 10 Cameron, *Economische wereldgeschiedenis*, 296-297.

- 11 Zie verschillende bijdragen in: Dahlmann & Scheide, "... *das einzige land in Europa, das eine große Zukunft vor sich hat.*".
- 12 MacKay, *Pioneers for Profit*, 11 en 38.
- 13 Carstesen, 'Foreign participation in Russian economic life', 140-158; McKay, 'Ausländische Unternehmer im zarischen Rußland', 68.
- 14 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, ingekomen brieven W.A. Scholten 1886, Prashil aan W.A. Scholten, 23-07-1886, 05-09-1886 en 19-09-1886.
- 15 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, ingekomen brieven W.A. Scholten 1886, Prashil aan W.A. Scholten, 23-07-1886, 05-09-1886 en 19-09-1886.
- 16 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 89, ingekomen brieven W.A. Scholten 1870, 08-10-1870, A. Khodneff aan W.A. Scholten.
- 17 Blackwell, 'The Russian entrepreneur in the Tsarist period', 18-19.
- 18 MacKay, *Pioneers for Profit*, 48-49.
- 19 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C17, 07-07-1869.
- 20 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 250-251.
- 21 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C24, 08-10-1870. Inv.nr. 250, C19, 22-06-1869 en 07-07-1869.
- 22 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C24, 27-01-1870.
- 23 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C24, 14-05-1870. Inv.nr. 251, C24, 11-04-1870. Inv.nr. 87, diverse correspondentie, 21-06-1870. Inv.nr. 251, C25, 24-06-1870.
- 24 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C27, 13-08-1870.
- 25 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 250, C17, 16-08-1870. Inv.nr. 89, ingekomen brieven W.A. Scholten 1870, 23-11-1870. Inv.nr. 251, C27, 13-08-1870 en 21-09-1870. Inv.nr. 256, C90, 01-11-1870.
- 26 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 250-251.
- 27 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C90, 20-12-1871.
- 28 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C90, 02-12-1870.
- 29 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C90, 20-12-1871. Inv.nr. 87, diverse stukken, opgave kosten fabriek Petrokow 1872/3. Inv.nr. 256, C90, 03-02-1871.
- 30 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C90, 15-05-1871, 06-07-1871, 12-08-1871, 24-08-1871, 07-09-1871 en 01-12-1871. Inv.nr. 256, C85, 09-07-1871.
- 31 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C90, 24-08-1871 en 24-11-1871.
- 32 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C90, 11-01-1871, 16-01-1871 en 24-01-1871.
- 33 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 132, stukken betreffende Tarnow, bouwcontracten Petrokow ten behoeve van Tarnopol, 19-03-1872.
- 34 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C90, 04-02-1872 en 30-04-1872. Inv.nr. 90, ingekomen brieven W.A. Scholten, 23-04-1872. Inv.nr. 132, stukken betreffende Tarnow, bouwcontracten Petrokow ten behoeve van Tarnopol.
- 35 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, diverse stukken, opgave kosten fabriek te Petrokow 1872/3. De roebel was in 1874 ongeveer HFL 1,64 waard. Inv.nr. 252, C36, 11-08-1874.
- 36 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C36, 15-08-1874.
- 37 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C47, 28-08-1879.
- 38 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C35, 05-05-1874, 30-06-1874 en 27-07-1874.
- 39 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C30, 14-10-1873.
- 40 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1874, 02-07-1874.
- 41 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1876, 10-11-1876, Keyzer aan W.A. Scholten. Inv.nr. 257, C100, 17-11-1873.
- 42 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 70, arbeidslijst Petrokow, 10-10-1880 tot 01-01-1881.
- 43 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 103, ingekomen brieven W.A. Scholten 1876, 16-04-1876, Dreesman aan W.A. Scholten.
- 44 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1874, 02-07-1874, Dikema aan W.A. Scholten.

- 45 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1874, 02-07-1874, Dikema aan W.A. Scholten.
- 46 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 103, ingekomen brieven W.A. Scholten 1876, 05-04-1876, Van Rijn aan W.A. Scholten.
- 47 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 101, ingekomen brieven W.A. Scholten 1876, 19-09-1876 en 24-09-1876, Dreesman aan W.A. Scholten.
- 48 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1876, 05-11-1876 en 07-11-1876, Keyzer aan W.A. Scholten.
- 49 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C40, 08-10-1875. Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 56.
- 50 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 104, ingekomen brieven W.A. Scholten 1876, 05-11-1876, Keyzer aan W.A. Scholten.
- 51 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C44, 07-01-1878 en C47, 10-02-1880.
- 52 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 28, ingekomen brieven W.A. Scholten 1878, 12-08-1878, W.A. Scholten aan J.E. Scholten.
- 53 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 140, verzamelstaat wekelijkse rapporten Petrokow 1873-1884.
- 54 Voor een toelichting op de netto afdrachten, zie hoofdstuk 4, pagina 180-181
- 55 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 28, ingekomen brieven W.A. Scholten 1879, 30-07-1879, H.F. Bodeman aan W.A. Scholten. Inv.nr. 252, C46, 12-09-1879.
- 56 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C47, 10-02-1880
- 57 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C47, 20-10-1879, 21-10-1879 en 10-02-1880, C46, 29-12-1879. Inv.nr. 253, C52, 24-05-1881.
- 58 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 251, C32, 18-07-1874.
- 59 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C49, 13-08-1880.
- 60 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 197, stukken Van der Beek, volmacht 09-06-1891.
- 61 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 115, 19/31-07-1888, correspondentie Reese - J. Willeks MacDonald, Hollands consul in Warschau, 1888.
- 62 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 186, stukken betreffende Nowy Dwor, situasjonsplan.
- 63 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C52, 15-10-1881 en inv.nr. 181, stukken betreffende Nowy Dwor, volmacht aan H. van der Beek, zonder datum, 1892.
- 64 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C48, 02-10-1880. Interessant detail is dat Ekhart heeft ontdekt dat de litho van Nowy Dwor in spiegelbeeld is afgebeeld. Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 77.
- 65 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 275, 276 en 277, inkoopboeken aardappelen Nowy Dwor, 1885-1888.
- 66 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C63, 25-01-1886.
- 67 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 275 en 277, grootboeken verkoop Petrokow en Nowy Dwor, 1885-1890 en 1887-1890. Inv.nr. 186, stukken betreffende verkoop Nowy Dwor, 15-02-1891.
- 68 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C59, 15-03-1884.
- 69 Er was sprake ook van dat de inventaris van de eventueel te verkopen fabriek in Olmütz in Oostenrijk voor dit doel gebruik zou kunnen worden. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C64, 16-07-1886 en C65, 20-10-1886.
- 70 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C64, 16-07-1886.
- 71 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, diverse stukken, 11/23-07-1886, 24/25-09-1886 en 07/19-09-1886, Praszil aan W.A. Scholten.
- 72 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C64, 05-08-1886.
- 73 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 97, brieven Reese aan W.A. Scholten, 23-10-1886, 27-10-1886, 28-10-1886 en 02-11-1886.
- 74 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C65 20-10-1886.
- 75 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C64, 05-08-1886.
- 76 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C61, 17-01-1885, C63, 09-05-1886, 19-10-1886, 30-10-1886, 12-11-1886 en 29-11-1886, C65, 07-04-1887, C69, 15-10-1887. Van Lawick zou zich later als agent voor Scholten in Rotterdam vestigen.
- 77 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C66, 31-05-1887.
- 78 Owen, *The corporation under Russian law*, 117-121 en Owen, *Russian Corporate Capitalism*, 50-65, 132-138 en 117-121

- 79 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 87, losse stukken, overschrift oekase, 14-03-1887.
- 80 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C66, 31-05-1887.
- 81 Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 56, en inv.nr. 157, ingekomen brieven W.A. Scholten 1891, 05-05-1891.
- 82 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C66, 31-05-1887. Inv.nr. 85, afschriften brieven W. Van der Beek aan Oderfeld, 14-08-1891. Inv.nr. 158, ingekomen brieven W.A. Scholten 1892, 17-11-1892, W. van der Beek aan J.E. Scholten. Inv.nr. 157, ingekomen brieven W.A. Scholten 1891, 05-05-1891. Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 56.
- 83 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 254, C65, 05-04-1887.
- 84 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C70, 20-03-1888. Inv.nr. 115, 19/31-07-1888, correspondentie Reese - J. Willeks MacDonald, Hollands consul in Warschau, 1888en 23-09-1888. Inv.nr. 186, stukken Reese, 19-12-1889. Inv.nr. 209, correspondentie met mr. A. Landsberg, 11-09-1888.
- 85 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 209, correspondentie met mr. A. Landsberg, 02-10-1888. Reuvers was directeur in Tarnow geweest, maar was daar door Scholten ontslagen, nadat hij herhaaldelijk door lokalen was opgelicht. Reuvers had daarna een eigen zaak opgericht, maar dit werd geen succes. In 1882 had hij Scholten weer om een positie gevraagd en deze had hem in Nowy Dwor als correspondent aangenomen.
- 86 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 115, stukken betreffende Reuvers, 25-06-1887 en 25-07-1887. Inv.nr. 255, C81, 31-12-1891.
- 87 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C81, 31-12-1891.
- 88 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C74, 29-03-1889, C77, 12-04-1890.
- 89 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 115, stukken betreffende geschil met Bruins, 14-04-1889, Bruins aan W. A. Scholten, inv.nr. 255, C77, 06-05-1890.
- 90 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 115, losse stukken betreffende Reuvers, 12-07-1890, Reuvers aan W.A. Scholten. Inv.nr 255, C76, 08-07-1890.
- 91 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C76, 08-07-1890.
- 92 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C79, 04-04-1891 en 19-04-1891. Inv.nr. 256, C85, 04-07-1891.
- 93 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 157, ingekomen brieven W.A. Scholten 1891, 12-01-1891 en 17-01-1891.
- 94 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C79, 01-10-1890, C80, 11-08-1890
- 95 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 255, C79, 22-02-1891, C78, 07-03-1891. Inv.nr. 115, stukken Bieniewski, correspondentie 10-08-1890 tot 13-09-1891.
- 96 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 5, omslag 37, staat houdende opgave van het personeel van de aardappelmeelfabrieken 1846-1932. Inv.nr. 255, C81, 31-12-1891 en C82, 10-10-1891. inv.nr. 157, ingekomen brieven W. A. Scholten 1891, 08-04-1891, Hofkamp aan W.A. Scholten.
- 97 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 197, correspondentie Polikier-W. A. Scholten, 14-04-1891 en volmacht, 09-06-1891.
- 98 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 197, correspondentie Polikier-W.A. Scholten, , 31-10-189, 13-10-1891 en 15-01-1892.
- 99 Van der Beek woonde al vijftien jaar onafgebroken in Rusland en had veel contacten opgebouwd. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 115, 27-08-1887. Van der Beek aan W.A. Scholten. Inv.nr. 158, ingekomen brieven W.A. Scholten 1892, 13-07-1892, Van der Beek aan J.E. Scholten.
- 100 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 158, ingekomen brieven W.A. Scholten 1892, 22-07-1892 en 17-11-1892, Van der Beek aan J.E. Scholten. Inv.nr. 181, stukken betreffende de fabriek in Nowy Dwor, 03/15-09-1892, verzekering fabriek.
- 101 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 158, ingekomen brieven W.A. Scholten 1892 en 1893, 14-10-1892 en 21-02-1893, Van der Beek aan J.E. Scholten; Ekhart, *Van Groningen tot Oekraïne*, 74-77.
- 102 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 209, stukken W van der Beek, 22-01-1893, volmacht aan Van Beek.
- 103 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 85, ingekomen brieven W.A. Scholten 1891, 27-11-1891, Wagner aan W.A. Scholten. Inv.nr. 158, ingekomen brieven W.A. Scholten 1892, 17-11-1892, W. van der Beek aan J.E. Scholten. Inv.nr. 256, C82, 29-01-1892.
- 104 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 281, correspondentie hoofdbureau, 02-05-1899, 17-10-1899 en 28-02-1900.
- 105 McKay, *Pioneers for Profit*.

HOOFDSTUK 7

- 1 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 252, C51, 02-05-1881.
- 2 Benito & Gripsrud, 'The expansion of foreign direct investments', 137-148.
- 3 Wilkins, 'Hosts to transnational investments', 25-69.
- 4 GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 256, C91, mei/juni 1871.
- 5 Voor een toelichting op de netto afdrachten, zie: hoofdstuk 4, pagina 180-181.

HOOFDSTUK 8

- 1 Winkler Prins, *Willem Albert Scholten*, 252.
- 2 De Goey, 'Dutch overseas investments', 32-60 en Schröter, *Aufstieg der Kleinen*; Jones, *British multinationals* en Jones, *Evolution*, 121-123.
- 3 De Goey, 'Dutch overseas investments', 41-48.
- 4 De Goey, 'Dutch overseas investments', 41-48.
- 5 De Goey, 'Dutch overseas investments', 32-60.
- 6 De Goey, 'Dutch overseas investments', 41-48.
- 7 Jones, *Evolution*, 23-60 en Wilkins, 'European and North American multinationals', 8-9.
- 8 De Goey, 'Dutch overseas investments', 43.
- 9 Wilkins, *The emergence of multinational enterprise* en Wilkins, *The maturing of multinational enterprise*.
- 10 Penrose, Foreign investment and the growth of the firm', 220-235; Buckley 'Foreign direct investment, 101.
- 11 Williamson, *The economic institutions of capitalism*; Chandler, *The visible hand*.
- 12 Chandler, *The visible hand*.
- 13 Chandler & Daems, *Managerial hierarchies*, 13-14.
- 14 Van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw*, 48-76.
- 15 Zie onder andere: Jones & Rose, 'Family Capitalism', 1-16, en Church, 'The family firm in industrial capitalism', 17-43.
- 16 Sluyterman & Winkelman, 'The Dutch family firm confronted with Chandler's Dynamics of Industrial Capitalism', 152-183; Arnoldus, *Family, family firm and strategy*.
- 17 In een eerdere publicatie is hier al eerder op ingegaan: Knaap, 'Het W.A. Scholtenconcern', 8-42.

HOOFDSTUK 9

- 1 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, toespraak Dalenoord bij presentatie 35e jaarverslag Chemische Fabrieken 1955.
- 2 De term spuurwerk en ontwikkeling is een vertaling van de Engelse term research and development (R&D), te vinden in: Faber, *Kennisverwerving in de Nederlandse industrie*, 1.
- 3 Zo verhoogde Frankrijk in 1891 wederom de invoerrechten op aardappelmeel. Sinds december 1881 bedroeg dit FF 4,- per 100 kg, wat export vanuit Nederland of Duitsland al bijna onmogelijk had gemaakt. Nu zou het tarief FF 12,- per 100 kg worden, hetgeen neerkwam op een verbod van invoer. Hierdoor kon de Franse markt voor de Nederlandse fabrieken worden afgesloten. Bij de Nederlandse aardappelmeelfabrikanten was de verantwoordiging over deze maatregel groot. G.A., Archief Kamer van Koophandel Veendam, toegangsnummer 932, Jaarverslagen 1881 en 1891. Archief W.A. Scholten, inv.nr. 253, C52, 24-09-1881.
- 4 Minderhoud, *Ontwikkeling en beteekenis* en Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 217-225.
- 5 Zie voor een beschrijving hiervan: Minderhoud, *Ontwikkeling en beteekenis*
- 6 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 217-220.
- 7 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 237-239.
- 8 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, manuscript van F.A. Möller, 1959, 15.
- 9 Möller, *The manufacture and chemical transformation of potato starch*, 17-34.
- 10 Voor meer informatie over deze ontwikkeling, zie: Knaap, 'Bumpy cooperation', 327-340.
- 11 Keuning, *Groninger Veenkoloniën*, 215-220.

- 12 GA archief Vereniging van Nederlandse aardappelmeelfabrikanten 'Eureka' toegangsnummer 1006, inv.nr. 5, contracten van inkoop van aardappelen.
- 13 GA, archief Vereniging van Nederlandse aardappelmeelfabrikanten 'Eureka' toegangsnummer 1006, inv.nr.2, notulenboek 1901-1904.
- 14 Voor de geschiedenis van AVEBE zie: Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*.
- 15 De productie van zwelstijfels werd ondergebracht in de stroopfabriek in Foxhol. Het kantoor van de nieuwe vennootschap werd gevestigd in een paar bovenkamers van het kantoor van de Aardappelmeelfabrieken aan de Turfsingel in Groningen. Voor een volledige geschiedenis van de Chemische fabrieken zie: Möller, *Veertig jaar zwelstijselfabricage*.
- 16 De samenwerking tussen het Duitse consortium en Scholten's Aardappelmeelfabrieken had, voor zover mij bekend, geen directe banden met de toen nog bestaande buitenlandse aardappelmeel- en derivatenfabrieken van Scholten in Duitsland. Deze fabrieken waren onderdeel van Scholten's Aardappelmeelfabrieken, terwijl de nieuwe internationale investeringen nu plaatsvonden vanuit Scholten's Chemische Fabrieken, waarvan de producten en afzet op geheel nieuwe markten waren gericht.
- 17 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, 'W.A. Scholten's Chemische Fabrieken N.V. bestaan 40 jaar,' manuscript 06-12-1960, 3.
- 18 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, 'W.A. Scholten's Chemische 40 jaar', 5 en Möller, *Veertig jaar zwelstijselfabricage*, 35-38.
- 19 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, 'W.A. Scholten's Chemische 40 jaar', 4-5 en Möller, *Veertig jaar zwelstijselfabricage*, 54-66.
- 20 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, 'W.A. Scholten's Chemische 40 jaar', 6.
- 21 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, toespraak Dalenoord, 35 jaar Chemische Fabrieken, 1955, 7
- 22 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, 'W.A. Scholten's Chemische 40 jaar', 8.
- 23 Stienstra, 'J.E.. Scholten', 175-179.
- 24 Henstra en Sagel, *Carton- en papierfabriek v/h W.A. Scholten*, 88.
- 25 Henstra en Sagel, *Carton- en Papierfabriek v/h W.A. Scholten*, 87-88.
- 26 Minderhoud, *Ontwikkeling en beteekenis*, 76.
- 27 Het eigenlijke aandelenkapitaal van de coöperatie was HFL 1.150.000,-, dat in 4600 aandelen ter waarde van HFL 250,- werd verdeeld. De fabrieken hadden op dat moment een gezamenlijke capaciteit van 1.800.000 HL. Vastgesteld werd dat op ieder aandeel 500 HL aardappelen moest worden geleverd. Hierdoor zou een hoeveelheid van 3600 aandelen genoeg zijn geweest. Er werden echter 1000 aandelen ter waarde van HFL 250.000 in portefeuille gehouden wegens de inbreng van de firma van de stroop- gom en sagofabrieken en de werkplaats in Zuidbroek. Deze onderdelen behoorden wel tot de coöperatie, maar verwerkten geen aardappelen. De waarde van deze onderdelen werd beschouwd als onverdeelde vordering van de firma op de coöperatie. GA, archief AVEBE, toegangsnummer 676, inv.nr. 358, oprichtingsakte Coöperatieve Vereniging Scholten's aardappelmeelfabrieken.
- 28 Minderhoud, *Ontwikkeling en beteekenis*, 76-77.
- 29 GA, archief AVEBE, oprichtingsacte N.V. W.A. Scholten's Aardappelmeelfabrieken 01-09-1909
- 30 Het huis aan de Grote Markt met inboedel kwam toe aan Jan Evert. De grafkelder die W.A. Scholten op de Zuiderbegraafplaats had gebouwd, bleef in gemeenschappelijk eigendom. Het gebouw van het kinderziekenhuis werd geschonken aan de Vereniging het Kinderziekenhuis. De Brei- en bewaarschool werd geschonken aan de stichting die de school exploiteerde. De koepel aan de Hereweg werd in 1902 verkocht. In 1911 werden de effecten en aandelen en de boerderijen officieel verdeeld. Dit betrof onder andere de aandelen in de Mij. Emmercompascum ter waarde van HFL 84.000,- en 26 boerenplaatsen en enkele stukken land. GA, archief W.A. Scholten, inv.nr. 307, firma W.A.Scholten, acten van scheiding en deeling, 1906, 1909, 1911 en 1912.
- 31 Möller, *Veertig jaar zwelstijfel*, 66.
- 32 Jan Evert's jongste zoon, Johan, speelde in deze periode al geen rol meer binnen het management van de Scholtenbedrijven.
- 33 G.A, archief W.A. Scholten, inv.nr. 309, verdeling aandelen CSM, 1921 en inv.nr. 334, stukken verkoop N.V. Suikerraffinaderij en Stroopfabriek, v/h W.A. Scholten aan CSM, 1920-1921.
- 34 Möller, *Veertig jaar zwelstijfel*, 66.
- 35 Henstra en Sagel, *Cartonfabriek en Papierfabriek voorheen W.A. Scholten*, 108.
- 36 Karel, 'De turfstrooiselindustrie', 53.

- 37 Möller, *Veertig jaar zwelstijfseel*, 66.
- 38 In dit verband duiden schaalvoordelen op de kostenbesparingen op de productie die verkregen kunnen worden door middel van massaproductie, die wordt gerealiseerd door de inzet van krachtwerktuigen en mechanisering van het productieproces. Onder diversificatie worden kostenbesparingen in de productie verstaan die voortkomen uit het op één plaats maken van verschillende producten uit dezelfde grondstoffen op basis van grotendeels hetzelfde productieproces. Chandler, *Scale and scope*, 8-34.
- 39 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, A.H. Zijdeveld, 'Koninklijke Scholten-Honig N.V. Opkomst en ondergang van een industrie', los manuscript, zonder jaar, 3-8. Toespraak Dalenoord, 35 jaar Chemische Fabrieken, 6-7.
- 40 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Zijdeveld, 'Opkomst en ondergang van een industrie', 6.
- 41 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Zijdeveld, 'Opkomst en ondergang van een industrie', 5-6.
- 42 In deze fusie werden ook de dochterondernemingen van K.&J. Wilkens, Glyso en Wispro opgenomen. K.&J. Wilkens was voor de overname door Scholten al ver in onderhandeling voor een fusie van de dextrine afdelingen met de N.V. Duintjer, Wilkens en Meihuizen. Voor meer hierover zie: Knaap, *K & J Wilkens Veendam*, 120-122.
- 43 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Zijdeveld, 'Opkomst en ondergang van een industrie', 7.
- 44 Dendermonde, *Hoe wij het rooiden*, 182-184.
- 45 Voor meer over de geschiedenis van Honig zie: Vancoppenolle. *Tussen paternalistische zorg en zakelijk management*.
- 46 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Zijdeveld, 'Opkomst en ondergang van een industrie', 9.
- 47 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Zijdeveld, 'Opkomst en ondergang van een industrie', 10.
- 48 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Zijdeveld, 'Opkomst en ondergang van een industrie', 9-10.
- 49 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Zijdeveld, 'Opkomst en ondergang van een industrie', 11-12.
- 50 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Ongepubliceerd rapport, 'Scholten Foxhol. Ontstaan, groei, productie' (Foxhol 1971) 22.
- 51 Voor meer literatuur hierover zie: Beusekamp, *Het debacle van Koninklijke Scholten-Honig*.
- 52 *Samenvatting voorstudie opnemings KSH-activiteiten in AVEBE-verband*, 15.
- 53 GA, archief AVEBE, inv.nr. 388, Zijdeveld, 'Opkomst en ondergang van een industrie', 18.